This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

EA
952
S5

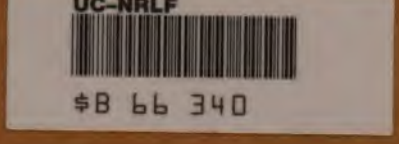

YC 56293

Digitized by Google

·FROM·THE·LIBRARY·OF·
·PAUL N·MILIUKOV·

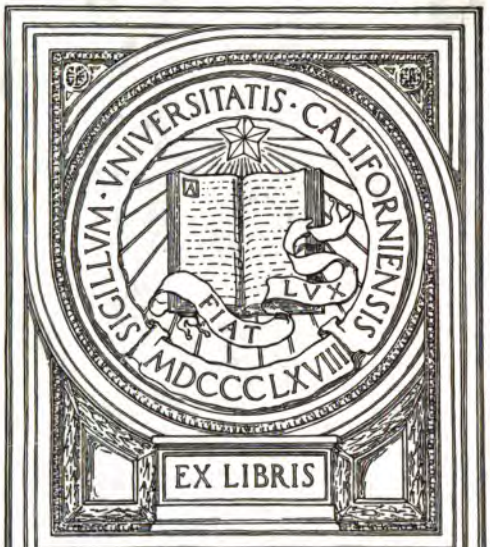

Digitized by Google

I. D. Shishmanov, I. D.
Osnovitĭ na
Uchilishchnata mi politika
i
Byudzhetĭt za 1904 g.

Основитѣ на училищната ми политика и бюджетътъ за 1904. г.

Отъ Д-ръ Ив. Д. Шишмановъ

(Посвещава се на народнитѣ прѣдставители).

(Отпечатъкъ отъ Училищенъ Прѣгледъ год. IX. кн. I.

С о ф и я
Печатница „Просвѣщение" І. С. Наумовъ
1904.

Digitized by Google

Nikitskoi

Digitized by Google

LA952
S5

Основитѣ на училищната ми политика и бюджетътъ за 1904. год

отъ **Д-ръ Ив. Д. Шишмановъ.**

(Посвещава се на народнитѣ прѣдставители).

I.

Изхождамъ отъ безспорната истина, че бюджетътъ на едно министерство трѣбва да бжде вѣрно отражение на неговата *програма за дѣйность,* че бюджетитѣ въобще би трѣбвало да изразяватъ въ цифри идеитѣ, плановетѣ, дору мечтитѣ на управляващитѣ и то до такъва стъпень, че даже само по бюджетопроекта на единъ министъръ единъ опитенъ изслѣдвачъ да би могълъ да открие цѣлата му теоретична и практична политика, едва ли не цѣлия му мирогледъ.

Ето защо, прѣди да обясня своитѣ бюджетни изисквания за тая година, считамъ за нужно да изложа главнитѣ идеи, които лежатъ въ основата на училищната ми политика. Това ми се налага и отъ недоумѣнието, въ което мнозина сж изпаднали, не можейки добрѣ да си обяснятъ, съ какво се оправдаватъ нѣкои увеличения въ моя бюджетъ, и отъ нуждата, ако е възможно, да си опрѣдѣлимъ въобще приблизително, какви трѣбва да бждатъ *дчесъ за днесъ* задачитѣ на едно министерство за народна просвѣта, *каква трѣбва да бжде при днешнитѣ условия неговата училищна политика.*

Знамъ, че като употрѣбямъ тоя терминъ, мнозина ще се усмихнатъ. Единъ виденъ народенъ прѣдставитель и бивши министъръ, въ една отъ своитѣ рѣчи, може би въ разгара на полемиката, се изрази неотколѣ отъ трибуната на Събранието твърдѣ неласкаво, че Министерството на Народното Просвѣщение е собствено пето колело въ държавната колесница. А кой не знае, какво значи петото колело въ една колесница: една вещь непотрѣбна, излишна, въ всѣки случай нѣмаща твърдѣ голѣмо значение. Такъво е и министерството на народното просвѣщение, *ако и конституцията на българския народъ да му е опрѣдѣлила трето мѣсто въ министерската ерархия — слѣдъ министерството на вжтрѣшнитѣ работи.*

M855003

Digitized by Google

Нѣма обаче да се сърдя на уважаемия бивши министъръ, защото прѣвъзходно знамъ, че не е той едничкиятъ, който мисли тъй за значението на тоя ресортъ. Той изразява само едно доста разпространено убѣждение, което се е сложило отдавна у насъ — и въ интелигенцията и между народа. Защо? Мотивитѣ не сж малко и азъ бихъ се отвлѣкълъ много далечъ отъ главната си задача, ако бихъ искалъ да изтъкна всички. Ще си позволя да покажа само два, които ми се виждатъ по очевидни: първо, фактътъ че министерството на народното просвѣщение има работа съ *„даскали"*, а извѣстно е, какво бѣше положението на „даскала" особено въ турско врѣме. Тоя скроменъ труженикъ, който изнесе България на плещитѣ си, се третираше на много мѣста наравно съ селския кехая, съ говедаря и воловаря, пазаряваше се и се изгонваше като ратай. Тоя непоправимъ идеалистъ, който, гладувайки, кроеше планове за величието на България, минаваше освѣнъ това за човѣкъ наивенъ, непрактиченъ. И до днесь още „той е даскалъ" ще рече, собствено, той е идеалистъ, мечтатель, не разбира много отъ житейскитѣ нужди, които ломятъ характеритѣ и оцапватъ съвѣститѣ. „Той е даскалъ"! Естествено е, че единъ министъръ, шефъ на подобни сжщества, самъ не може да има голѣмо значение. — И той е *„даскалъ"*, слѣдователно много голѣма честь му се прави даже, като му се дава въ държавната колесница мѣстото на пето колело. Втората причина за това неособено ласкаво мнѣние за министра на просвѣщението лежи въ самото министерство. Тукъ имаме, за жалость, работа съ едно по-сериозно явление: защото то неволно усилва първата причина, която би се прѣмахнала лесно, ако министерството чрѣзъ своитѣ дѣла би я опровергало. Но, трѣбва да се признае съ скрѣбь, министерството по нѣкога е вършило сам всичко, за да закрѣпи общоразпространеното мнѣние за петото колело въ колесницата. Често самитѣ сановници въ това министерство, начинайки отъ върховнитѣ му прѣдставители, сж уронвали тежко престижа му и авторитета му или не сж го пазили съ достатъчно енергия. Право е слѣдователно да се каже, че въ нѣкои отношения министерството само си е виновно за положението, което заема въ мнѣнието на съврѣменницитѣ.

Като обяснявамъ обаче едно социално явление sine ira et studio, то не значи, че азъ капитулирамъ прѣдъ него. Като се мжча да извиня една присжда, съвсѣмъ нѣмамъ намѣрение, да я подпиша. Напротивъ, азъ си позволявамъ, да не приема равнодушно ироничното отношение къмъ едно вѣдомство, що, споредъ моето скромно разбиране, заслужва напълно честьта, отдадена нему въ основния статутъ на единъ народъ, който едва тепърва се възражда, който брои едва четвърть вѣкъ отъ своето политическо сжществувание, и който дължи всичко на своята национална школа.

Защото, ако за нѣмския учитель се твърди, че *той* е спечелилъ *Седанъ*, за българския съ много по-голѣмо право може да се каже, че *нему прѣди всичко* се дължи *модерна България*. Той (билъ духовенъ или свѣтски учитель — калугеръ или даскалъ) той е въ сжщность оня Атласъ, който изнесе българската земя на плещитѣ си.

Digitized by Google

Народътъ съ своя здравъ инстинктъ още при първото си пробуждане съзна грамадното значение на школата и въпрѣки своето неособено високо мнѣние за „даскала“, положи всички жертви, за да подготви нови генерации съ нови понятия за обществен и политически животъ. Безъ разлика на социално положение, и чорбаджии и пролетарии се надпрѣварваха въ възхвалението на учението. и училищата никнѣха като гѫби изъ всички краища на отечеството, до колкото политическитѣ условия го позволяваха.

Младежьта, скоро тръгна да дири умствена храна най-напрѣдъ въ съсѣднитѣ страни — въ Сърбия, Гърция, Ромъния, по-послѣ въ Русия и на Западъ.

Не се мина много врѣме и часть отъ тая младежь се прибра.

Лишена за добра честь отъ възможностьта, да прѣгърне други кариери въ държавата, тя се прѣдаде всецѣло на учителството. Това бѣше една отъ най-свѣтлитѣ епохи въ нашето възраждане, когато единъ Славейковъ, единъ Бурмовъ, единъ Михаиловски, Гюзелевъ, Каролевъ не бѣха още станали модерни политици, съ всичкитѣ положителни и отрицателни атрибути на това занятие, когато тѣхната трибуна бѣше разклатената маса прѣдъ ученицитѣ, а тѣхната „министерска скамейка“ полустрошениятъ дървенъ столъ въ класа, когато почти всички наши политици бѣха още скромни, прѣзрѣни „даскали“.

Школата, изникнала отъ калугерската келия, създаде най-сетнѣ революцията, а тая прѣдизвика освобождението и политическата самостойность на България. Даскалитѣ станаха министри, висши магистрати, губернатори, сѫдии и пр. Тѣхнитѣ ученици, едва вчера излѣзли отъ отдѣленията, заеха по-долнитѣ постове — подначалници, архивари, регистратори, писари и т. н. И държавната машина съ много скърцане, съ страшно пухтене и адски димежъ тръгна.

Не питайте само какъ! Въ всѣки случай тя тръгна. Машиниститѣ — нашитѣ освободители и първи учители — сами останаха поразени отъ факта: че било възможно отъ такъвъ единъ материалъ, като българина, да се сглоби единъ сложенъ държавенъ апаратъ.

Но въ случая не е важно, че българскиятъ народъ въобще бѣ въ състояние въ нѣколко години отгорѣ да се уреди, важното е, и което ми е необходимо да изтъкна, то е, че почти всички колелета, голѣми и малки, на машината бѣха фабрикувани отъ начало въ *българската школа*. Тя е, която даде отдѣлнитѣ части на механизъма. Безъ голѣмитѣ и малкитѣ „даскали“, безъ тѣхъ и тѣхнитѣ ученици, организацията на България бѣше немислима.

— Освободи се най-сетнѣ България. Изработи се една конституция, отчасть пакъ отъ „даскали“, които взеха особено живо участие въ нейната редакция (кой знае, да ли не тѣмъ се дължи и почетното мѣсто, което сѫ си дали слѣдъ министра на вѫтрѣшнитѣ работи?) и между основнитѣ законоположения се прие едно отъ най-либералнитѣ искания на всѣка демокрация: *задължителность и безплатность на народното образование*. Не ми е извѣстно да сѫ ставали възражения противъ тоя фундаменталенъ принципъ на нашата конституция. Духовнитѣ и политическитѣ во-

Digitized by Google

дачи на Великото Народно Събрание, което имаше да се произнесе върху формата на управлението въ новоучрѣденото княжество, не можеха впрочемъ и да бждатъ противъ тоя принципъ. Голѣма часть отъ тѣхъ бѣха стари, неотколѣшни учители. Не тѣмъ се падаше да бждатъ противъ задължителностьта на основното учение. Тѣ, които знаяха отлично, че българскиятъ народъ дължи всичко на своята школа, трѣбваше естествено съ възхищение да приематъ едно положение, което узаконяваше една тѣхна въ турско врѣме неосжществима мечта — да видятъ цѣла България покрита съ мрѣжа училища. Никому не можеше да дойде и на умъ да мисли тогава за нѣкакъвъ умственъ пролетариятъ. Та и за какъвъ умственъ пролетариятъ можеше да става дума, когато отъ липса на подготвенъ персоналъ полуграмотни бакали ставаха сждии, чизмари — околийски началници и т. нат., когато училищата се бѣха изпразднили, защото всички даскали бѣха станали високи държавни чиновници, министри съ тежки портфели, управители и прочее и прочее. Така се обяснява, че до като върху размѣра на гражданскитѣ свободи, които българскиятъ народъ е способенъ да понесе, се подигнаха, още едва ли не отъ първитѣ дни на политическото ни сжществувание, жестоки политически спорове—върху цѣлитѣ на бждещата българска училищна политика не станаха никакви разисквания. И *консерватори* и *либерали*, между които имаше голѣмъ брой стари учители, се съгласяваха по принципъ, че на образованието не трѣбва да се поставятъ никакви сжществени граници.

Въ засѣданието на Учрѣдителното Велико Народно Събрание отъ 27. мартъ 1879. год. подъ прѣдседателството на П. Каравелова, когато се обсжждалъ дѣлъ VII отъ Проекта на Устава „за народното учение“ и чл. 73, който гласѣлъ: „първоначалното учение е задължително за всичкитѣ подданници на българското княжество“, Каравеловъ прѣдложилъ най-напрѣдъ да се прибави къмъ члена за по-голѣма ясность „и отъ двата пола“. Слѣдъ него Беронъ изказалъ желание „вредъ въ България и въ най-малкитѣ селца да си иматъ учитель“, за това първоначалното учение да бжде не само задължително, но и *безплатно*. Само върху това собствено се и подига оживена разпра: логично ли е или не, има ли смисълъ държавата да задължава народа да се учи, и да не му дава материална възможность, да изпълни това задължение? — Славейковъ приема основното учение да бжде безплатно, но много скептично гледа на автономнитѣ права на общинитѣ въ уредбата на учебното дѣло. Той се бои „да не би отъ самоуправлението на общинитѣ да произлѣзе нѣкоя врѣда за училищата“, затова прѣдпочита въ случая държавния монополъ. Въпросътъ се свършва съ три рѣчи, всичкитѣ три — една апотеоза на народната просвѣта. И тримата оратори Стояновъ, Грековъ и Начевичъ, изхождатъ обаче главно отъ примѣра на другитѣ културни държави.

Стояновъ: „Г-да, тука, чини ми се, прѣпирнитѣ отиватъ за формата, а не за сжщностьта на работата. Ний искаме да внесемъ въ конституцията си *принципъ, който ний не измислюваме.*

Digitized by Google

Той е измисленъ отъ великитѣ мждреци, които сж му дали и формата. *Той като се приспособява къмъ всѣки народъ, ще може и къмъ нашия.* Неговата формула е тая: учението е безплатно и задължително . . . За туй азъ прѣдлагамъ да се приеме принципа въ сжщата форма, която сж му дали мждрецитѣ и която на френски гласи: l'éducation est obligatoire et gratuite, т. е. образованието е задължително и безплатно".

Грековъ: „Въпросътъ е отъ голѣма важность. Тукъ е основата на напрѣдъка на народа ни. У който народъ образованието е задължително, той успѣва".

Начевичъ: „Отъ всичкитѣ станали разисквания се вижда, че въпросътъ е отъ голѣма важность. Тоя сжщиятъ въпросъ има години какъ се рѣшава въ Европа, а още едва ли е рѣшенъ. Азъ прѣдлагамъ en principe да се тури, че учението е задължително и безплатно за всичкитѣ подданници. *Това сжщото е въведено въ конституциитѣ на Англия и Франция,* ако на дѣло и да не е напълно осжществено". (Ср. Дневници на Учр. Нар. Събр, XVII).

Ето, това е кратката история на онова знаменително засѣдание отъ 27 Мартъ 1879, въ което принципътъ, че *основното учение е задължително и безплатно за дѣцата на всички български граждани,* се освети като база на всѣка по-нататъшна организация на учебното ни дѣло. И ето какъ се изреждатъ по-нататъкъ дълго врѣме и *консервативни* и *либерални* кабинети, безъ да се измѣня дадениятъ веднажъ рѣшително свободолюбивъ курсъ на училищната политика.

Какво би заключилъ единъ по-дълбокъ историко-философъ отъ тоя антагонизъмъ между принципитѣ на вжтрѣшната и на училищната политика, ако не би взелъ въ внимание неговитѣ причини, лежещи дълбоко въ традициитѣ на нашия умственъ животъ *прѣди* освобождението, не мога да кажа. Той би ималъ въ всѣки случай, безъ знанието на тия причини, право да се попита: какъ е възможна подобна чудната аномалия? Какъ е възможно при една *консервативна вжтрѣшна политика* напр. да сжществува една почти *неограничено-либерална училищна политика?* Защото не е безизвѣстно, че въ модернитѣ европейски държави принципитѣ на училищната политика се подчиняватъ на общитѣ принципи на вжтрѣшната политика. Вземете само два примѣра. Кой не знае, че въ Русия всѣка реформа въ учебното дѣло — въ тая или оная посока — се опрѣдѣля отъ извѣстни политически течения, които врѣменно прѣобладаватъ. Въ Франция тъкмо днесь се води титанична борба, да се подчини школата на общитѣ вжтрѣшнополитически възгледи на управляващето мнозинство, което клони къмъ държавния монополъ и въ учебното дѣло. Сжщото е въ много други страни. Повѣе ли консервативенъ духъ въ държавата, пръвъ ще го усѣти училището. Пакъ то е, което първо ще почувствува по-свободния лъхъ на едно либерално управление. — Обаче тъй ли е у насъ? Фиктивниятъ историко-философъ, чуждъ на нашето минало и нашитѣ традиции, би ималъ, разбира се, пълно право, да се чуди и мае. Защото, както казахъ, у насъ се забѣлѣзватъ явления, който проти-

Digitized by Google

ворѣчатъ на нормалнитѣ отношения между държавно-политически и училищно-политически принципи. — Но какво трѣбва да бжде удивлението на тоя историко-философъ, ако, слѣдѣйки за развитието на нашето учебно дѣло, се натъкне на още по-куриозни факти! Успоредното сжществуване на една *свободна школа* покрай една *консервативна вжтрѣшна политика* може да се обясни най-сетнѣ отъ традициитѣ. Но какъ се обяснява, че едно инакъ, може-би, коректно въ своето вжтрѣшно управление демократическо или прогресивно правителство, изведнажъ изненадва свѣта съ мѣрки, които по понятията на единъ европеецъ не могатъ да не се нарекатъ *реакционни:* напр. увеличаване на училищни такси, закриване на училища, разстройство на учителския персоналъ и т. н. Тукъ наистина и българинътъ трѣбва да се спре смаянъ и, както е извѣстно, това очудване е и днесъ доста силно въ извѣстни кржгове.

Какво показватъ, наистина, тия противорѣчиви явления? Какъ се съгласява една *вжтрѣшна либерална политика — съ една консервативна училищна политика?* Трѣбва да призная, че и азъ, отъ чисто *принципиално* гледище, не можехъ въ първо врѣме добрѣ да разбера тая антиномия. Ала като се постарахъ да вникна по-спокойно въ работитѣ отъ становището на историко-философа, почнахъ до нѣгдѣ да разбирамъ, че имаме негли работа съ едно не съвсѣмъ случайно явление,

Противорѣчието се обяснява, чини ми се, главно отъ туй, че за *първъ пжть въ епохата слѣдъ 1894 г. ржководителитѣ на България се стрѣснаха въобще отъ резултатитѣ на широко-либералния принипъ за неограниченостьта на образованието.* Първитѣ години отъ организацията на България, които поглъщаха и най-скромната интелигентна сила, изминаха безъ да става дума за нѣкакъвъ умственъ пролетариятъ. Но когато училищата почнаха да изхвърлятъ ежегодно съ стотини кандидати за държавни служби, раздавани често само по благоволение и милость, даже най-голѣмиятъ демократъ не можеше да не се замисли върху това явление. За жалость обаче най-близкото лѣкуване на мнимата гангрена се съгледа въ една бърза ампутация. Скоро — високи такси, да спремъ рукналата въ гимназиитѣ младежъ! Давайте да закриваме училища 10, 20, 30, 100 на година! Скоро да обезсилимъ, учителството . . .! Цѣла паника! Не искамъ да кажа, че въ тия мѣрки не сж се отразили и нѣкои побочни *економически и политически* съображения. Извѣстно е, че въ своето, допущамъ, искрено желание, да накара учителството да се отрѣши отъ своето отрицателно поведение по нѣкои въпроси отъ нравствено-религиозенъ, отчасть политически характеръ, единъ нашъ старъ дѣецъ, съ извѣстни минали заслуги, бѣ тъй несправедливъ да хвърли горчиви обвинения върху цѣлата наша младежь: да я обвини — едва ли не цѣлата въ субверсивни идеи. Повтарямъ, допущамъ, че въ нѣкои мѣрки на отдѣлни правителства у насъ по учебното дѣло да сж имали пръстъ не само изключително съображения отъ вжтрѣшно-политически редъ. Обаче изобщо азъ съмъ все пакъ готовъ да призная,

Digitized by Google

че въ режимитѣ слѣдъ 1894. година се показаха собствено и първитѣ прояви на едно по-критично отношение къмъ живата дѣйствителность и въ областьта на училищната политика.

Ако има ирония на сждбата въ това първо отрѣзвление отъ опиянението, въ което бѣхме паднали по отношение на нуждата отъ всестранно образование у насъ, тая жестока ирония лежи само въ обстоятелството, че честьта да се замисли върху хипотетичното нашествие на тъй наречения умственъ пролетариятъ, се падна особено на партии, които по своитѣ основни политически принципи най-малко трѣбваше да се боятъ отъ всестранната просвѣта. — Но неумолимата сждба обича така да си играе понѣкога и съ най-свещенитѣ принципи на хората, особено когато намѣри силна подкрѣпа въ невѣжеството имъ или въ безосновната паника.

Веднажъ настжпало въ извѣстни ржководещи, държавнически кржгове чувствително отрѣзвление, то не можеше естествено да не се отрази и върху убѣжденията на партизанитѣ и най-сетнѣ върху законодателството. Това даде поводъ да изникнатъ шумно нѣколко въпроса, които се подеха съ голѣма енергия отъ учителството. До като по-умѣренитѣ елементи у насъ едно слѣдъ друго почнаха да изтъкватъ нуждата отъ едно по-практично образование за народа, и да величаятъ професионалното училище, да изискватъ строгъ имущественъ цензъ за желаещитѣ да получатъ срѣдно или висше образование, — прѣдставителитѣ на по-радикалнитѣ течения се опълчиха рѣшително противъ всѣка промѣна въ общеобразователния характеръ на народното училище, противъ всѣки стремежъ да се издигнатъ изкуствени прѣгради на рвението на народа къмъ образование, къмъ просвѣта. Не е безизвѣстно, че тая борба между двѣ противоположни течения се води вече отъ нѣколко години насамъ, че тя продължава и днесъ, и взема понѣкога доволно ожесточени форми. Обаче борбата е най-добриятъ признакъ на животъ. *Има борба*, има и надежда да се рѣши тя правилно въ тая или оная посока, или може би, ни въ тая ни въ оная, а въ диагоналата между двѣ равнодѣйни сили. *Има борба* — има значи и съзнателно отношение къмъ извѣстни нѣща, дълго врѣме възприемани на вѣра, чисто по чуждъ авторитетъ. Критиката е възбудена, а появата на критиката въ която да е область на човѣшката дѣйность или на човѣшката мисъль е единъ добъръ признакъ; тя означава края на наивната емпирика и началото на съзнателното отношение къмъ явленията. Ето защо, въпрѣки по-голѣмия хаосъ въ мнѣнията, и по-голѣмата колебливость въ тенденциитѣ, ние въ своята училищна политика стоимъ днесъ несравнено по-далечъ отъ оная безкритична епоха, когато полагахме основнитѣ принципи на нашето образование. Ако едно врѣме ние се водѣхме главно отъ традициитѣ на миналото и отъ желанието да се приравнимъ coûte que coûte съ цивилизованитѣ народи въ всѣко отношение, — днесъ ние почваме да се замисляме върху цѣлесъобразностьта на възприетитѣ нѣкога начала. И това е отлично. Тъй трѣбва и да бжде. Обаче, като изказвамъ въ това отношение своята радость, азъ не мога да не

Digitized by Google

скърбя искренно, че критиката дору и въ тая область се заразява отъ похватитѣ на политическата полемика — като особено недостатъчно се ползува отъ принципа на толератностьта и на взаимното уважение. А тъкмо тукъ бихме имали най-голѣма нужда отъ спокойно, обективно обсѫждане, защото всѣка грѣшка въ областьта на учебната политика води подирѣ си неизмѣрими пагубни послѣдици. Ето защо (и това бѣше собствено цѣльта ми да докажа) оня, отъ когото зависи да опрѣдѣли за извѣстно врѣме цѣлата посока на образованието на единъ народъ, прѣди да се е рѣшилъ да заеме своя толкова отвѣтственъ постъ, трѣбва да е рѣшилъ въ себе си по единъ или другъ начинъ оная борба, която кипи и вънъ между прѣдставителитѣ на два въ много отношения противоположни лагера: *борбата между порицателитѣ и горещитѣ защитници на общото образование, въ каквато форма се получава то днесъ у насъ.*

Какъ съмъ рѣшилъ азъ за себе си тоя въпросъ, това го знаятъ всички, които сѫ имали снизходителностьта и търпѣнието да прочетатъ моя докладъ до Княза върху училищната ми политика, и сѫ слѣдили и за моята скромна дѣятелность отъ нѣколко мѣсеца насамъ. Всички тия знаятъ отлично, че азъ съмъ убѣденъ защитникъ на всеобщата и всестранната просвѣта за народа чрѣзъ училището, науката и литературата; азъ съмъ поддържалъ и подържамъ и, днесъ високо мнѣнието, че *страхътъ отъ нѣкакъвъ умственъ пролетариятъ е неоправданъ*, че тоя страхъ произтича отъ една повръхна оцѣнка на извѣстни болезнени обществени явления у насъ, че той ще изчезне, щомъ се покажатъ отстранимитѣ причини на злото.

Въ разлика отъ тия, гдѣто надаватъ вечъ отдалечъ отчаянъ викъ противъ единъ фантомъ, който, както ще покажа долу, въ повечето случаи не е нищо друго освѣнъ произведение на болезнено отъ страха възбудената фантазия, азъ прѣдпочитамъ да се приближа до тоя фантомъ и да покажа неговото призрачно естество. Азъ съмъ, повтарямъ, убѣденъ защитникъ на народната просвѣта и въ туй отношение прѣгръщамъ напълно осветения отъ конституцията принципъ за задължителностьта на началното учение, *безъ разлика на народность и полъ*, като смѣтамъ, че българскитѣ граждани, отъ каквато народность и да сѫ — сѫ равноправни, и че жената не по-малко отъ мѫжа има нужда отъ оня минимумъ отъ знания и морални понятия, които сѫ необходими на всѣко цивилизовано сѫщество въ живота.

Въ това отношение азъ заемамъ становището на старитѣ учители, които взеха тъй живо участие въ съставянето на конституцията. Разликата е само тая, че докато тѣ безкритично, наивно вѣрватъ, че учението е една панацея, азъ съмъ гледалъ, колкото е възможно, да дойда до своето убѣждение по пѫтя на критичната мисъль, по пѫтя на наблюдения и сравнения, на извѣстни анализи на българската колективна душа, на всестранно обсѫждане нейнитѣ способности и нейнитѣ копнежи.

Digitized by Google

Но прѣди всичко това, което ме различава отъ мнозина, то е начинътъ, какъ схващамъ азъ цѣлитѣ на народното образование.

Тия цѣли азъ не ги търся въ *непосрѣдни* материални печалби. Цѣльта на образованието не ми се рисува въ близка или далечна перспектива въ формата на държавна трапеза. Мисля, че образованието не се дава на гражданина, за да може по-лесно да стане държавенъ чиновникъ, а за да му даде въобще срѣдства, да изпълни своето човѣшко назначение и да устои въ борбата за сѫществуване, въ каквато форма и да му се прѣдстави тя. А тая форма е толкова различна, колкото и общественото положение на борещия се.

Колкото за *„умствения пролетариятъ"* достатъчно е, мисля, да помена една едничка дума — и грозниятъ кошмаръ, който продължава да души мнозина, ще изчезне. Тая едничка, мѫничка дума е — **цензъ.** Тя означава най-цѣлесъобразниятъ лѣкъ противъ страшния неджгъ, противъ тъй наречения ученъ пролетариятъ — противъ тъй наречения, казвамъ и поддържамъ думата, защото азъ си позволявамъ да твърдя, че ние собствено нѣмаме никакъвъ умственъ пролетариятъ. Тия които твърдятъ противното, очевидно нѣматъ понятие, какво значи ученъ пролетариятъ. Ако тия черногледци биха знаяли значението на думата, щѣха да разбератъ, че въ една държава, дѣто споредъ една неотколѣшна статистика отъ 20,000 чиновници и служещи само нѣщо повече отъ хиляда иматъ срѣдно и висше образование, въ една държава, дѣто само на 230,000 жители има едно *мѫжко* срѣдно училище, когато въ други европейски страни дори на 20,000 жители се пада една гимназия, въ една държава, дѣто още въ много области на управлението не сѫществува никакъвъ цензъ, въ такъва една държава е най-малко странно да се говори за ученъ пролетариятъ. Ние имаме наистина нѣщо подобно, но това е недоученият, невѣжествениятъ пролетариятъ, това е „пролетариятътъ на умствената босота и нищета". Казвалъ съмъ го и на друго мѣсто, ще го повторя и тукъ: опасностьта за България не иде отъ учения пролетариятъ. Тя иде отъ невѣжественитѣ маси, които се поддаватъ на всѣкакви врѣдни влияния. Ето защо, азъ и тукъ ще си позволя да твърдя, че колкото повече свѣтлина пада въ дълбокия мракъ, който обвива тия маси, толкова по-добрѣ. Азъ не се боя отъ благотворното антисептично влияние на свѣтлитѣ лѫчи, боя се отъ мрака, въ който се вълтятъ бацилитѣ, въ който вирѣятъ паразититѣ, боя се отъ тоя мракъ, защото той е истинскиятъ виновникъ на всѣка опасна криза въ живота на народитѣ. И съ това азъ съвсѣмъ не изказвамъ нѣкакъвъ парадоксъ. Историята е пълна съ примѣри, които оправдаватъ моята мисъль. Днесъ се признава, че Игнатий Лойола нѣмаше да възтържествува, ако неговитѣ учения не бѣха намѣрили една благоприятна почва въ фанатизъма на невѣжественитѣ маси. Днесъ се знае, че тираниитѣ не се налагатъ само отгорѣ, че тѣ се прѣдизвикватъ едва ли не отъ самитѣ маси, прѣдадени на „властьта на тъмнината". И днесъ грозниятъ викъ „разпни, разпни его", който се чува отъ всички страни, когато една нравствена личность се противопостави

Digitized by Google

на понятията на масата — отъ кого излиза най-вече, ако ли не отъ тая невѣжествена маса? Е добрѣ, ние които се боимъ отъ бацилитѣ, които вирѣятъ въ мрака, ние имаме едно силно срѣдство да се боримъ противъ тѣхъ — *просвѣтата, широката свѣтлина безъ страхъ отъ учения пролетариятъ!*

Казахъ, че тоя страхъ е неоснователенъ. Повтарямъ го още веднажъ и тоя пѫть ще се постарая, да го подкрѣпя и съ данни. Когато се говори за умственъ пролетариятъ, естествено е, че на първо мѣсто тукъ се иматъ прѣдъ видъ гимназиитѣ, отъ които и Висшето училище получава своя материалъ. Знаяйки това, азъ не закъснѣхъ да поставя още при първото си идване на министерския постъ, между друго слѣднитѣ въпроси на директорската конференция, която свикахъ прѣзъ мѣсецъ юний въ София:

1) Въ какво отношение стои и трѣбва нормално да стои *числото* на нашитѣ гимназни къмъ числото на населението съ огледъ на неговитѣ нужди и при съблюдение на чисто педагогичнитѣ изисквания?

2) Вѣрно ли е, че броятъ на ученицитѣ и ученичкитѣ въ гимназиитѣ расте ежегодно или не? Въ единия и въ другия случай съ какво се обяснява увеличението или намалението и какъ трѣбва да се гледа на въпроса за „умствения пролетариятъ"?

Конференцията на директоритѣ отговори:

I. Статистическитѣ данни, показватъ че въ всички европейски културни страни, дори и въ околнитѣ балкански държавици, числото на пълнитѣ срѣдноучебни заведения въ сравнение съ числото на населението е значително по-голѣмо: така една гимназия се пада въ Италия на 21,000 жители, въ Швейцария на 27,000, въ Белгия на 38,000 въ Испания на 42,000 въ Гърция на 60,000 въ Австро-Унгария на 98,000 въ Русия на 103,000, а въ България на 123,000 (ако се взематъ само *мѫжкитѣ* гимназии — на 230,000!) Слѣдователно сегашниятъ брой на нашитѣ пълни гимназии е далечъ недостатъченъ и би трѣбвало най-малко да се утрои; прѣдъ видъ обаче на врѣменнитѣ условия и нужди, конференцията прѣдлага за сега да се изисква поне въ всѣки окрѫгъ да има по една пълна мѫжка гимназия, но въ всѣки случай числото на сегашнитѣ пълни срѣдноучебни заведения да не се намалява.

II. Конференцията констатирва, че отъ 1896/97 учебна година насамъ числото на ученицитѣ въ нашитѣ мѫжки гимназии значително намалява по слѣднитѣ по-главни причини:

1) економическиятъ упадъкъ на населението;

2) извѣстно обезцѣняване на срѣдното общо образование въ очитѣ на гражданитѣ, които почватъ да прѣдпочитатъ професионалнитѣ училища;

3) спирането помощитѣ отъ държавата;

4) приемнитѣ и провѣрочнитѣ изпити и до извѣстна степень високитѣ училищни такси. Конференцията се изказа въ слѣдствие на всичко това напълно съгласна съ мене въ полза на едно намаление на сегашнитѣ такси. Колкото по въпроса за умствения про-

Digitized by Google

летариятъ, конференцията остана тоже на моето мнѣние, че за такъвъ и дума не може да става въ България. У насъ има не ученъ, а само недоученъ, невѣжественъ, чиновнишки пролетариятъ.

Скърбя, че размѣритѣ на тая статия не ми допущатъ да илюструвамъ категоричнитѣ заявления на директорската конференция, въ която се прѣдставляваха всички учителски съвѣти при държавнитѣ гимназии въ България поне съ нѣколко детални данни, взети отъ общата или частната училищна статистика на всѣко заведение.

Въ всѣки случай едно истинско удовлетворение бѣ за мене, че мнѣнието, което бѣхъ изказалъ отдавна прѣдъ една анкета въ Народното Събрание, че и *въ развитието на нашето учебно дѣло най-важна рола играе и ще играе економическиятъ факторъ*, — се оправда. Когато покойниятъ Каравеловъ, замисленъ върху сждбинитѣ на България, заплашвана отъ умственъ пролетариятъ, бѣ рѣшилъ съ голѣми такси да постави високъ бентъ на единъ порой, азъ знаехъ, че много повече отъ тая мѣрка ще повлияе, да се намали числото на ученицитѣ въ гимназиитѣ *вѣчниятъ проблемъ за хлѣба*. Азъ знаехъ, че когато на държавната трапеза не останатъ вече мѣста, гимназиитѣ значително, и ако искате, споредъ мене, заплашително ще се изпразднятъ, защото ако единъ день речемъ да поставимъ по-високи цензове за кандидатитѣ на държавни служби— не само за главнитѣ секретари, но и за разсилнитѣ и писаритѣ — нѣма да има достатъчно хора, да отговарятъ на тоя цензъ.

И така би. Директорската конференция констатира нѣщо, което вѣроятно малцина сж и подозирали — че отъ 1896. год. числото на ученицитѣ въ всички български гимназии е падало, че въ туй врѣме, когато у насъ се чуваха най-отчаянитѣ викове противъ учения пролетариятъ, ние отивахме рапидно назадъ по отношение на срѣдното си, а както ще видимъ—и на народното си образование.

Ето какъ паниката създава легенди, които е тъй мжчно послѣ да се разбиватъ. Ето въ какво състояние се намира страшниятъ въпросъ за умствения пролетариятъ въ една страна, въ която и доднесъ една отъ най-голѣмитѣ трудности е, да се състави единъ министерски кабинетъ, въ който всичкитѣ хора да сж на мѣстата си, въ една страна, която брои всичко на всичко тъкмо толкова финансисти, колкото въ Европа ще намѣрите въ всѣка по-голѣма банкерска контора.

Но, ще каже нѣкой, хубаво! Съгласни. Числото на гимназиститѣ отъ 1896. г. пада. Обаче това не доказва още нищо. Защото това, отъ което се оплакваме ние, то е, че гимназиститѣ отвличатъ много селянчета отъ угара, отъ ралото. Селянчетата дезертиратъ отъ бащинитѣ колиби, за да пълнятъ близкитѣ гимназии, та да могатъ да ставатъ чиновници. На това ще отговоря, че и тукъ имаме работа съ една чиста легенда и за доказателство достатъчно е да вземемъ една отъ Софийскитѣ гимназии, която поради близостьта на околнитѣ села, поради непосрѣдния примѣръ на столицата, пълна съ охолни чиновници, би трѣбвало да гъмжи отъ шопчета. Е добрѣ, какво ни говори статистиката, която ми дава директорътъ на Централната Гимназия?

Digitized by Google

Отъ 861 ученика въ цѣлата гимназия има тая година само 73 *родени* въ село отъ *цѣлия Софийски окржгъ, а отъ околията само 48!* При това бащитѣ на много отъ тѣхъ сж *прѣселени* отдавна въ столицата. Още по-интересно е, че нѣма ни едно селянче ни отъ Слатина, ни отъ Драгалевци, ни дору отъ Княжево! Това ли е страшниятъ напливъ на селянчета въ гимназиитѣ? А Софийската гимназия е въ особено благоприятни условия да притегля синоветѣ на по-богати земледѣлци. Въ другитѣ, въ провинциалнитѣ гимназии, и тоя процентъ отъ селянчета нѣмаме, а има такива, въ които се учатъ почти изключително гражданчета. — Е добрѣ, всички тия факти, далечъ отъ да подкрѣпятъ страха ми отъ отвличане на маситѣ, мене ме стрѣскатъ. Защото тѣ ни показватъ, колко сме ние собствено далечъ още отъ идеала на други културни страни: интелигенцията да се набира отъ всички народни класове, а не изключително отъ единъ — отъ градската буржуазия.

Съ това азъ смѣтамъ въпроса за тъй наречения умственъ пролетариятъ за изчерпенъ. — Нѣколко думи върху него ще кажа още, като разглеждамъ въпроса за *грамотностьта* на нашия народъ, съ която ние толкова се гордѣемъ. Тамъ ще се види, че и въ това отношение условията не сж такива, каквито си ги прѣдставяме. Тамъ ще се види прѣди всичко, че *квалитативниятъ,* качественятъ анализъ на тая прочута наша грамотность никакъ не ни дава право да заспимъ на своитѣ лаври, и че още сме далечъ, далечъ — много далечъ отъ оня идеалъ, който ние виждаме осжщественъ днесъ въ други европейски страни, напримѣръ въ Дания. Тая мъничка земледѣлческа страна, която би трѣбвало да бжде нашиятъ образецъ, (а не да ходимъ да гонимъ Белгия!), — тая страна много по-малка отъ България, притежава днесъ не само основни училища въ всѣко село, но има днесъ повече отъ 70 народни университета, отъ които излѣзватъ не писари и кандидати за разсилни, а добри селяни, които обаче въ своитѣ попукани ржцѣ могатъ да държатъ не само ралото, но и най-хубавитѣ произведения на европейската художествена литература и да четатъ книги по своята специалность, за каквито у насъ тъй наречениятъ ученъ пролетариятъ и понятие нѣма. Но въ Дания никому не идва и на умъ да се оплаква отъ умственъ пролетариятъ, никому не идва и на умъ да обвинява училищата, че фабрикували само чиновници: защото въ Дания не всѣки може да стане чиновникъ, и защото селянинътъ прѣвъзходно разбира, че е хиляди ката по-добрѣ и по-благородно да бждешъ господарь на себе си, ако ще би и да изкарвашъ хлѣба си съ потъ, отколкото да ставашъ робъ и слуга, какъвто е всѣки дребенъ чиновникъ. Тоя селянинъ *се учи, за да си помогне самъ,* за да използува науката за повдигане на своето економическо благосъстояние, за своето умствено, нравствено и дори естетично възпитание. Защото въ Дания, както и въ Ческо и въ Франция и въ Германия и въ други страни има селяни, които печелятъ съ своя трудъ и своитѣ практични знания въ годината повече отъ единъ началникъ на отдѣление, живѣятъ въ по-здрави, по-хигиенични квартири, отколкото мнозина отъ насъ, хранятъ се всѣки день

Digitized by Google

тъй, както по насъ се яде само на Коледа и Великдень, дъщеритѣ имъ знаятъ да пѣятъ и свирятъ на пияно, ако и прѣзъ деня да сж работили въ краварницата или млѣкарницата, а женитѣ имъ — кърпѣйки дрешкитѣ на дѣцата си—четатъ не само библията, но и поучителни книжки, каквито дору и нашитѣ салонни дами рѣдко хващатъ въ ржцѣ. Ето какво значи наука, какво значи просвѣта за народа!

Съ туй азъ свръшвамъ своята малка филипика по въпроса за умствения пролетариятъ. Азъ бѣхъ длъженъ да се спра върху него малко повече, защото съ това показвамъ и първия основенъ камъкъ на своята училищна политика: *вѣрата въ силата* и *производителностьта на просвѣтата и вѣрата въ нуждата отъ просвѣтата за нашия младъ, неспечеленъ още напълно за културата народъ.*

II.

Втората основа на моята училищна политика, нека го кажа веднага, е *вѣрата въ културоспособностьта на българския народъ*, ако искате, *вѣрата въ българския гений.*

Въ пъленъ разрѣзъ съ нашитѣ модерни песимисти, на чело на които върви г-нъ Стоянъ Михайловски, азъ се признавамъ *оптимистъ.* Днесъ е въобще, чини ми се, мжчно да бжде човѣкъ отчаянъ песимистъ, като вижда ежедневнитѣ триумфи на науката, която още далечъ не е банкрутирала, както би се щѣло на мнозина. Мжчно е навредъ за песимизъма да се държи въ вѣка на парната машина, на електричеството, на телеграфа и телефона, въ вѣка на Едисона, Маркони или Пастьора, когато науката ни обѣщава да замѣни дору храната и вжглищата съ нови органически съединения, когато нови обществени учения обѣщаватъ настжпването на единъ златенъ вѣкъ. Но азъ все пакъ не съмъ наивенъ оптимистъ като Волтеровия професоръ *Панглосъ*, който намѣрва, че въобще нашиятъ свѣтъ е най-добриятъ отъ всички възможни свѣтове, — а единъ критиченъ оптимистъ, който крѣпи своята вѣра въ едно по-свѣтло бждеще пакъ на извѣстни научни анализи и провѣрени наблюдения. Прѣди да се убѣдя въ културо—и жизнеспособностьта на българския народъ, и азъ съмъ го клеветилъ и ругалъ. Нерѣдко съмъ билъ и азъ безпощаденъ къмъ него. Имало е моменти, когато и азъ, като г-на Михаиловски, съмъ мислилъ че е мжчно, да не се пишатъ сатири, както казва Ювеналъ, difficile est satyram non scribere. Но щастието ми поработи, да се запозная и прѣко и чрѣзъ народнитѣ умотворения съ народната душа, съ народната умствена, морална и материална култура, и менъ се откри другъ, новъ свѣтъ. Азъ станахъ по-снизходителенъ — па почнахъ въ туй врѣме и да вѣрвамъ съ Гюйо, че „може да е полезно да откриешъ нѣкое малко петненце въ единъ диамантъ, но още по-добрѣ е да намѣришъ единъ диамантъ въ пѣсъка . . . Че земледѣлецътъ, който много злослови противъ своята нива, злослови противъ себе си. Какъвто е орачътъ, такъва е и земята му“. И вижъ, че довчераш-

Digitized by Google

ниятъ предмѣтъ на ругателства и подземки ми се представи въ малко по-друга свѣтлина. Азъ почнахъ, да чувствувамъ дору къмъ бѣдния Бай *Ганя* нѣщо като състрадание, което намирамъ, че звучи и въ думитѣ на самия Алека . . , „Не зная, може да Ви се покаже смѣшно, неестествено, но ще Ви кажа, господа", говори самъ Алеко прѣзъ устата на едного отъ своитѣ весели, духовити събесѣдници, „че въ този моментъ азъ инакъ погледнахъ на Бай Ганя; като че нѣкой ми внуши: „недѣй прѣзира този простичъкъ, лукавичъкъ, *скжпичъкъ нещастникъ,* той е рожба на грубата срѣда, той е жертва на груби възпитатели; злото не се таи въ него самия, а въ влиянието на околната срѣда. Бай Ганю е дѣятеленъ, разсждливъ, *въсприемчивъ,* — главно въсприемчивъ. Постави го подъ влиянието на добъръ ржководитель, и ти ще видишъ, какви подвиги е той въ състояние, да направи; Бай-Ганю е проявявалъ до сега само животната си енергия, но въ него се таи голѣмъ запасъ отъ потенциална духовна сила, която чака само мораленъ импулсъ, за да се прѣвърне въ жива сила" . . . (Бай-Ганю тръгна по Европа, р. 79). Когато самъ Алеко има такъво мнѣние за своя герой, въ който той е въплотилъ нѣкои рѣзки отрицателни чърти въ българския народенъ характеръ, нека бжде позволено на мене, който не съмъ ни сатирикъ, нито съмъ роденъ съ черни очила, да имамъ за тоя бѣденъ, осмѣнъ бай-Ганю още по-добро мнѣние. Прѣди всичко азъ му отричамъ съмнителната честь, да бжде типъ. Сиромахътъ, той далечъ не е само българинъ. Недавно извѣстниятъ и у насъ сръбски списатель, Светиславъ Симичъ, като говори за нашия герой, особено за начина, какъ той прави избори, бѣ поразенъ отъ сходствата, които намира между нѣкои отрицателни чърти на българина и сърбина. Има значи и сръбски Бай Ганьовци. Но тѣхъ ги има и въ други страни, и азъ бихъ желалъ да зная, какво е Tartarin на Алфонсъ Доде освѣнъ единъ френски, по-специално единъ провенсалски Бай Ганьо? Истината е, че и най културнитѣ народи прѣдставятъ и положителни и отрицателни качества. И найтънкото влакънце хвърля сѣнка, и най-цивилизованиятъ народъ има своитѣ несимпатични характерни чърти. У насъ много обичатъ да цитуватъ примѣри изъ епохата на великата френска революция. Е добрѣ, ето Ви единъ примѣръ отъ байганювщина въ тая епоха, който ни напомня политическата версатилность на Алековия герой. Когато Наполеоновата диктатура доде да тури край на революцията и да подготви почвата за империята, вече не се намѣри никой да протестира. Напротивъ мнозина, които въ врѣмето на терора пишеха съ кръвь намѣсто съ мастило, додоха да прѣдложатъ своитѣ услуги на новата звѣзда и да възпѣватъ Наполеона, спасителя на отечеството, както прѣди нѣколко мѣсеца бѣха възпѣвали кръвожаднитѣ главатари на Якобинизма. — Ergo, Бай Ганьо дѣйствително не е само българинъ.

Но да допустнемъ даже, че Бай Ганю е специално българинъ — азъ не мога да допустна, че това е вѣченъ типъ, толкова по-вече, че не вѣрвамъ нито въ абсолутното влияние на раситѣ,

Digitized by Google

нито въ вѣчностьта на националнитѣ характери. Науката ни учи днесь, че не сж *раситѣ,* които влѣзватъ като най-важенъ факторъ въ образуването на националнитѣ типове, тя ни показва, че съвършено рѣдки сж националнитѣ типове, които сж се образували на почва на една съвършено чиста раса, а напротивъ смѣшението на раситѣ е най-обикновеното явление. Днешнитѣ народи или националии групи сж много повече морални личности, отколкото физически. Езикътъ, обичаитѣ, нравитѣ, религията, общитѣ исторически спомени, възпитанието и образованието, общитѣ економически потрѣбности и тѣмъ под. — ето това сж факторитѣ, които създаватъ най-главно националнитѣ типове. Нравствениятъ и интелектуалниятъ животъ въ миналото важатъ по-вече отъ чистотата или смѣшението на една раса. Ако е прочее така, и Бай Ганю не може да бжде вѣченъ типъ. Правъ е Алеко, чо злото не се крие въ самия него, а въ влиянието на околната срѣда. Постави го подъ влиянието на добъръ ржководитель и ти ще видишъ, какви подвизи той е въ състояние да направи. Отъ това каква задача произтича за насъ? Само да бичуваме неговитѣ пороци, като г-нъ Михайловски и неговитѣ другари по мисъль, или да го разберемъ, и да се постараемъ да го вчовѣчимъ? Защото какво изкуство има въ това за нѣкого, който е видѣлъ поне прѣзъ масуръ европейската цивилизация, да забѣлѣжи, че Бай Ганю се сѣкне съ пръсти, че ходи съ рединготъ и червенъ поясъ? Какво изкуство има даже въ това, да забѣлѣжишъ, че той е страшно *мнителенъ,* че това е собствено най-капиталниятъ му порокъ, че той подозира и въ най-доброто дѣло скрити задни цѣли, че той не вѣрва въ доброто, че е много малко „обществено животно" че той е краенъ индивидуалистъ и мрази отъ дънъ душа всѣка власть? Това да се види, не се изисква голѣма наблюдателность, защото това българинътъ не го крие. Изкуството е да *обяснишъ* особено оная грозна отрицателна чърта—*мнителностьта* отъ която страда цѣлиятъ нашъ държавенъ организъмъ, отъ която страда всѣки единъ отъ насъ. А разбира се това обяснение не е тъй лесно. Защото то изисква повече обективность и повече критични способности, отколкото я притежаватъ хора, надарени съ силна фантазия, но обладани само отъ furor poëticus. Е добрѣ, помислете сами и сждете, да ли у всѣкиго другиго на мѣстото на българина не биха се развили сжщитѣ основни отрицателни чърти при сжщитѣ грозни условия? Кому не е извѣстно, че по силата на едно дълго нещастно историческо възпитание, вслѣдствие на едно петвѣковно робство, българинътъ е привикналъ да приема всѣко ново нѣщо, всѣко чуждо лице съ подозрѣние? Та и какъ е могло да се развие у него пълна откровеность и искреность, която отличава руския и отчасть хърватския националенъ характеръ, когато цѣлиятъ му животъ е билъ една непрѣкжсната верига отъ основателни подозрѣния, че всѣко измѣнение въ положението му, прѣдизвикано отъ появата на една

Digitized by Google

нова власть, означава едно ново нещастие за него или сѣмейството му или имота му?

Ето защо азъ не се присъединявамъ къмъ общия хоръ на ония черногледци (за добра честь повече чужденци), които, считайки подозрителностьта, хладностьта, дори жестокосърдието за основни, органични, а не придобити и мѣнливи чърти на нашия националенъ характеръ, се отчайватъ, да видятъ нѣкога хуманностьта да тържествува и у насъ.

Напротивъ, азъ мисля, че тая мнителность като плодъ на външни, неблагоприятни, врѣдни влияния, може съ врѣме да се заличи или да се облагороди поне тъй, щото отъ нея да остане само най-добриятъ елементъ, който лежи въ основата на всѣка мнителность — критичното отношение къмъ дѣйствителностьта.

А че българинътъ е въ състояние, при всичката хладность на своята натура, при всичката си мнителность, и да се увлича, това може да го не знае само единъ „европеецъ", но намъ не е простено, да го забравяме, кога се касае да оцѣнимъ справедливо да анализуваме характера на нашия народъ. Има не малко исторически доказателства, достатъчни да убѣдятъ и най-голѣмия скептикъ, че българинътъ, въпрѣки своята невъзмутимость, е способенъ да се възпламени за една идея, религиозна или политико-обществена. Ентусиазъмътъ нерѣдко е повдигалъ и у насъ народнитѣ маси до възвишени дѣйствия на самозабрава и самопожертвователность. Спомнете си само богумилството, онова толкова любопитно мистично социално-религиозно течение, което се отрази подъ разни форми въ Италия, Франция, Германия и дору въ Англия, и което подрови за пръвъ пѫть срѣдновѣковната мисъль. Да не бихъ писалъ за българи, а чужденци, азъ бихъ показалъ сѫщата способность на нашата маса, да се увлича, въ оная почти непрѣкѫсната редица отъ опити за черковно и послѣ чисто политическо освобождение, която редица като червена нишка пронизва цѣлата наша по-нова история. Но азъ бихъ обидилъ българския читатель, да му напомнямъ геройскитѣ борби на народа за самостоенъ интелектуаленъ и политически животъ.

Нека оставимъ прочее поетитѣ *песими сти* да скърбятъ, че нѣма на свѣта достатъчно черни краски, да прѣдставятъ българина като най-безчувствено, най-тѫпо сѫщество, неспособно да възприеме никакви по-високи идеали. Азъ твърдя, че българскиятъ народъ се показа достоенъ за великитѣ жертви, които неговитѣ синове, като Раковски, Каравеловъ, Ботевъ, Левски положиха за неговото политическо възраждане, че той умѣ да се възползува отъ плода на тѣхния трудъ, че е достоенъ слѣдователно за свободата, която изникна отъ тѣхнитѣ кости. Азъ съмъ убѣденъ, че да се събудѣха днесъ единъ Левски, единъ Раковски, единъ Ботевъ, биха смѣтали днешната дѣйствителность при всички наши пороци — за единъ миражъ, толкова прогресътъ, направенъ въ 25 години, е въ всѣко отношение значителенъ. А какво сѫ 25 години, какво е четвърть вѣкъ, въ живота на единъ народъ, който почва едва тепърва своето правилно политическо сѫществувание и развитие!

Digitized by Google

За жалость ние тоя прогресъ, кое отъ заслѣпение, кое отъ обстоятелството, че сами се намираме въ бързото течение, що ни носи напрѣдъ, не го усѣщаме.

Като че ли нѣмаме и врѣме да си почиваме, ние само сегизътогизъ се спираме и хвърляйки погледъ на изминалото разстояние — *за моментъ* поне признаваме, че сме извървѣли доста пжть. Но тѣ сж тъй рѣдки тия моменти!

Обикновено, когато празднуваме нѣкои национални юбилеи, ние търсимъ напротивъ всѣка възможность, да се унижимъ, да се признаемъ сами за пигмеи въ сравнение съ героитѣ на миналото. Въ такива тържествени дни насъ ни обзема едно елегично, крайно песимистично настроение. Ще издигаме ли паметникъ на Левски или на Ботева, или спомнимъ ли си въобще за кого да е отъ борцитѣ за свободата, ние ставаме крайно пристрастни, готови сме да простимъ всички грѣшки на миналото, за да можемъ толкова по-жестоко да порицаемъ настоящето. Отъ двата начина, да се оцѣнява миналото — *сентименталниятъ и критичниятъ,* — ние по много причини прѣдпочитаме винаги първия. Критичниятъ начинъ изисква търпѣливи, всестранни изслѣдвания, дълбоки психологични анализи и много, много снизхождение (comprendre c' est tout pard nner!), сентименталниятъ се задоволява и съ единъ миражъ, нему трѣбватъ не реални картини, не документи; а символи, идеи. Той благоговѣе прѣдъ идолитѣ, които често самъ си е създалъ и трепери прѣдъ мисъльта, че може нѣкой да отвори заслѣпенитѣ му отъ любовна страсть очи. При такъво състояние, въ такива моменти, естествено е, че миналото, което винаги печели отъ разстоянието, що го отдѣля отъ настоящето, блѣщи съ една свѣтлина, може би услѣпителна, идеална, но въ много отношения фантастична. Въ такива моменти ние много лесно забравяме, че мжжетѣ, които ние обожаваме, на които издигаме паметници, сж собствено живи, живи въ сърдцата на тия, които продължаватъ тѣхното дѣло, които вървятъ въ тѣхнитѣ стжпки, А това е собствено и тѣхното истинско безсмъртие, това е, което ще увѣковѣчи тѣхната паметъ, повече отъ гранита и бронзата, защото гранитътъ се обръща въ пѣсъкъ, бронзата ръждясва, но идеята е вѣчна, тя не умира, тя не гасне, защото „не се гаси туй, що не гасне · · · "

Казахъ обаче, че все пакъ има *понѣкога* и рѣдки моменти, когато ние, може би, насила заставени отъ характера на праздненството, отвръщаме погледа си отъ миналото, което продължава още да ни хиптотизира, и очудени съзираме, че сме били по-добри отъ репутацията, която сами незаслужено си създаваме. Въ ржцѣтѣ ми е единъ докладъ, подписанъ отъ г. г. Д-ра Стоиловъ, Гешовъ, Величковъ, Маджаровъ, Теодоровъ, Беневъ и полковникъ Ивановъ и съставенъ въ 1897. год. по случай 10-годишнината отъ възшествието на прѣстола на българския Князъ. Чета тоя докладъ и се чудя: възможно ли е такъвъ единъ документъ да бжде печатанъ въ България? Защото това е единъ възторженъ и, което е по-важно, правдоподобенъ панегирикъ на българския гений, една химна на българския организа-

Digitized by Google

ционенъ талантъ, на българския прогресъ. Е добрѣ, азъ бихъ желалъ такива моменти на по-справедлива самокритика да се явяватъ почесто, защото ние имаме поне отъ врѣме до врѣме нужда отъ подобни оцѣнки. Стига толкова калъ и плюнки, въ които рискуваме да потънемъ! И бждете увѣрени, че докладътъ на кабинета на Стоилова би могълъ значително да се допълни за тия шесть години, които сж се изтекли отъ тогазъ, а би могълъ и въобще да се обогати съ цѣлъ редъ показалци отъ културни успѣхи, които въ доклада не сж и зачекнати, защото се смѣтатъ за маловажни. Каква хубава глава би могла да се напише напр. върху нашето *медленно политическо възмжжаване.* Ние не можемъ достатъчно да се наплачемъ, че се дѣлимъ на всевъзможни фили и фоби. Но вземете историята на нашето възраждане и вие ще останете поразени, че тѣзи дѣлежи сж толкова стари, колкото и самата борба за нашата черковна или политическа самостойность, само съ тая разлика, че днесъ никой не би се осмѣлилъ да пише туй, което намирамъ напр. въ една брошура, печатана въ 1877. год. въ Букурещъ подъ надсловъ: „Братско обяснение на Българинъ къмъ братията му българе“:

„Кои сж руссы-тѣ и кои сж българе-тѣ? И едни-тѣ и други-тѣ Славено православны. ***Пьрвы-тѣ сж нар дъ великъ и съставляватъ велико царство съ най-добри будущность; а вторы-ть бѣдны и презрѣнны раіи въ Турската имперія, обреченны, безъ помощь-та на други-ть си братія, да работятъ като волове и вли напредъ, както сж работили до сега, за натлъстяванів на турскы-ть дебелы вратове. Зѣ ли щяше да е за тѣзи измжчены и униженны раіи да станатъ изведнажъ граждане на велика-та славенска империя? Но ще си изгубятъ българскійтъ языкъ, казвать вые. Какво ще излѣзе отъ това загубаніе?“***

Но, ние сме възмжжали до нѣгдѣ не само по отношение на нашата външна политика, а и въ *вжтрѣшната,* каквото ще и да се говори, ние не сме съвършено сжщитѣ, каквито сме били още прѣди 10—15, 20 години. И тукъ се забѣлѣзва извѣстна еволуция. Самиятъ фактъ, че у насъ сжществува едно голѣмо разнообразие отъ мнѣния върху единъ идеаленъ вжтрѣшенъ държавенъ строй, не е въ основата си единъ неотраденъ фактъ. Той е свидѣтелство за живо участие въ жизненитѣ политически проблеми на страната. Едно радостно явление е и съзнанието, че извѣстни политически похвати, извѣстни системи и методи на управление заслужватъ порицание. Принципитѣ било на тъй нареченото морално влияние или на вжтрѣшното убѣждение, или на прѣмо насилственото принуждение, се осжждатъ днесъ дору отъ тия, които сж ги упражнявали нѣкога, ако и въ тоя случай да не се спазва винаги историческата обективность. Значи изобщо и въ областьта на политическото съзнание ние сме направили извѣстенъ прогресъ, толкова по-значителенъ, че той се е извършилъ при крайно неблагоприятни условия и въ срѣдата на *една до неимовѣрность пъстра интелигенция.*

Вземете въ съображение само какъвъ калейдоскопъ отъ образователни елементи прѣдставляватъ *българскитѣ камари.* Какво разнообразие отъ чужди влияния, отъ навѣяни отвънъ мисли, отъ

Digitized by Google

чужди концепции . . . Тукъ единъ руски възпитаникъ, до него единъ нѣмски, по-нататъкъ единъ френски, още по-нататъкъ единъ, английски. Не стига това, но и самитѣ тия разни възпитаници, благодарение че случайно сж попаднали въ тая или оная срѣда, прѣдставятъ често пълни антагонизми въ убѣжденията. Тукъ ученикътъ на московскитѣ славянофилски кржгове, на Аксакова и Каткова, по-нататъкъ единъ възторженъ почитатель на рускитѣ либерали. Тукъ единъ френски гимназистъ, натъпканъ съ класически реминисценции, блѣскавъ и духовитъ, отличенъ causeur. По нататъкъ единъ ученикъ на френската материалистична медицинска-наука, тежъкъ като самата материя. Тукъ единъ нѣмски възпитаникъ, възторженъ почитатель на Шилера, до него просто единъ нѣмски Bursch. Тукъ единъ почтенъ старецъ съ привичкитѣ и стойката на единъ английски джентлменъ, до него — прототипътъ на единъ американски мисионерски възпитаникъ и така нататъкъ. А покрай тия прѣдставители *не* на *една* култура, а на *десетки* разнообразни култури отъ най-разнообразни епохи . . . обърнете внимание на доморослитѣ *интелигенти*, които играятъ извѣстна рола и въ политиката. Ще кажете, че тукъ има по-голѣма хомогенность? Наопаки. Възпитани *не* на една самобитна *модерна* национална културна почва, каквато ние не притежаваме още, тѣ много повече отъ чуждитѣ възпитаници сж подъ влиянието на чужди идеи. Тъкмо най-талантливитѣ отъ тѣхъ се поддаватъ най-лесно на външни внушения, на своето случайно четиво.

Естествено е, че при такъво разнообразие въ образователнитѣ, моралнитѣ, политическитѣ принципи на нашата ржководеща интелигенция, ние трѣбва да се чудимъ, *не* че работитѣ не вървятъ тъй, както би трѣбвало, а че *въобще вървятъ* и вървятъ много по-успѣшно, отколкото ние сами подозираме.

Но само политиката не би заслужвала една специална глава въ единъ новъ докладъ като тоя отъ 1897. год. Въ колко други области тихо, безшумно сж постигнати — нѣма да кажа чудеса, но значителни реални успѣхи! Вземете *езика* и *литературата* ни прѣди 50, дори прѣди 25 години и сега.

Четете *прозата* на единъ Христаки Павловичъ Дупничанинъ и сравнете я съ тая на единъ Вазовъ. Вземете стиховетѣ на Нѣшакова, Бача Кира или Тодора Шишкова и сравнете ги съ тия на единъ Кирилъ Христовъ или Яворовъ или Пенчо Славейковъ. Каква грамадна разлика!

Сжщото би могло да се каже и за нашата *научна проза*. Въобще ние сме положили грамаденъ трудъ, (това съмъ го констатирвалъ и на друго мѣсто), да принудимъ нашия пръхъкъ, оклоцанъ езикъ, да се моделира точно по нашата мисъль, да го направимъ гъвкавъ, цвѣтенъ, гиздавъ, точенъ или дълбокъ, та да служи, както на поета, така и на философа и учения, както на практика, тъй и на теоретика, както на канцеларитѣ, така и на салонитѣ, както на университетскитѣ катедри, така и на парламентарната трибуна . .

Digitized by Google

Азъ бихъ желалъ да видя дѣйствително, какво би сторилъ напр. Емануилъ Васкидовичъ или Христаки Павловичъ на трибуната, на която се подвизава единъ Михаиловски. Съ какъвъ езикъ той би ни развилъ напр. теориитѣ за най-добрата форма на държавното управление?

Вземете по-нататъкъ въобще *художествената литература*. Вижте и тукъ каква разлика между нейнитѣ скромни начала прѣди половинъ вѣкъ и нейното развитие днесъ, когато нѣкои наши таланти успѣватъ да си извоюватъ мѣсто и на европейското книжовно тържище и да заинтересуватъ и всемирната критика.

Вземете *наукитѣ* и *изкуствата*. Ние имаме днесъ единъ *Университетъ*, едно *Рисувално училище* съ научни сили и художници, нѣкои отъ които сж си създали извѣстна репутация и въ странство. Скоро ще се сдобиемъ и съ свой *народенъ театъръ*.

Вземете най-сетнѣ дору периодическия *печатъ*. Сравнете само броя, па ако искате и *качеството*, на *вѣстницитѣ и списанията* (литературни, научни, специални органи) днесъ и прѣди 15—20 години или прѣди освобождението.

Азъ бихъ могълъ да продължавамъ още дълго, да изреждамъ едно по едно цѣлъ купъ приобрѣтения въ областьта на културата, филантропията, спорта, дружествения животъ и пр., които ние сме направили и усвоили, безъ сами даже да сме се усѣтили. Достатъчно сж обаче и изреденитѣ до тукъ примѣри, да покажатъ, че моятъ оптимизъмъ, моята вѣра въ културоспособностьта на българския народъ не е неоправдана. България има пълно право да застава прочее на своитѣ малки съ енергия печелени позиции и да казва като Макмахона: J' y suis, J' y reste. Нека не обръща тя прѣкалено внимание на песимистичната критика, която роптае противъ всѣка най-малка неправилность въ общото ѝ движение. Тая критика е като обикновения човѣкъ, който усѣща всѣко по-силно земетресение, но не е въ състояние да си прѣдстави вихърния полетъ на нашата планета въ безконечното пространство. А нашиятъ прогресъ има дѣйствително нѣщо вихърно въ себе си. Слѣдъ петь вѣка насилна дрѣмка ние се събудихме единъ день като героятъ на Белами срѣдъ една нова култура. Едва успѣхме да си отъркаме очитѣ, дойде освободителната война, и ние се видѣхме въ положението на единъ народъ, който се е развивалъ послѣдователно, съвсѣмъ правилно въ течение на цѣли вѣкове, комуто не бѣ сждено да прѣтърпи едно брутално отклонение отъ общия пжть на културата. Благодарение обаче, че не бѣхме нѣкое „диво“ африканско племе, благодарение на обстоятелството, че нищо не се губи въ природата, и че отъ срѣднитѣ вѣкове бѣхме наслѣдили нѣкои не съвсѣмъ обикновени дарби, ние удивително скоро се съвзехме отъ първото стжписване и като еластична, дълго врѣме смазана и внезапно освободена топка, скокнахме изведнажъ нѣколко стжпала по-високо въ лествицата на всемирната култура и напрѣдъкъ. Може би, тоя нечайно прѣдизвиканъ скокъ да бѣ малко прѣсиленъ, може би, щѣше да бжде по-добрѣ да бѣхме изкачили тия първи стжпала послѣдователно, полека-лека: може би, а може би и не, а може би и тоя въпросъ да принадлежи къмъ

Digitized by Google

тъй нареченитѣ ухрони, като напр., какво щѣше да бжде ако носътъ на Клеопатра би билъ малко по-дългъ или малко по-кжсъ. Щѣше ли Антоний смъртно да се влюби въ нея и щѣше ли тогава свѣтътъ да изглежда тъй като днесъ? Не отказвамъ, че и такива разсжждения сж полезни понѣкога за обучение на логическитѣ способности, но въ случая, който ни занимава, тѣ сж съвършено излишни.

Ние се намираме прѣдъ единъ извършенъ фактъ. България тъй или инакъ днесь сжществува, живѣе и лети напрѣдъ благодарение на една неизчерпаема енергия, която изглежда да е набрала въ течение на своя исторически сънь прѣзъ робството. Нека лети. Ония, които се боятъ отъ нейния стремежъ, се боятъ собствено, че бързиятъ влакъ, единъ видъ ориентъ-експресъ, който ни носи напрѣдъ, може да излѣзе отъ редситѣ и ние ще си строшимъ главитѣ единъ день. Тия страхливци биха сигурно желали да се върнемъ, ако е възможно, къмъ волскитѣ кола. Но за връщане не може да става вече дума.

За връщане могатъ да мислятъ и да говорятъ само малодушнитѣ, които нѣматъ вѣра въ себе си и силитѣ си, които, стрѣснати отъ непривичната за тѣхъ бързина на влака, стоятъ сгушени въ единъ жгълъ и се кръстятъ отъ уплаха.

Напразно. Влакътъ трѣбва да върви. Да се изпустне парата, която цѣли вѣкове чака да дойде нѣкой да я употрѣби, е прѣстжпление.

Това го знаятъ всички напрѣдничави елементи у насъ, това ще го разбератъ, вѣрвамъ. и регресивнитѣ, когато се убѣдятъ, че бързината е едно релативно понятие и че особено у насъ всѣко по-скоро движение има да се бори съ толкова противодѣйни сили, останали като наслѣдство отъ вѣковното ни историческо възпитание, щото нашето старание трѣбва често да бжде насочено къмъ разчистката на спънкитѣ, а не къмъ тѣхния грамадежъ.

Но като ставамъ защитникъ на широкия прогресъ у насъ, азъ съвсѣмъ не съмъ на мнѣние естествено, че България е направила вече всичко, за да осигури тоя прогресъ, нито пъкъ ми идва на умъ да твърдя, че трѣбва България да се остави да лети безъ планъ, безъ цѣль. Досега тя се е водила отъ единъ здравъ инстинктъ. Въ нейното развитие мистикътъ би съгледалъ прѣмо пръста на сждбата. И дѣйствително колко пжти тая България се е намирала въ опастность, колко кризи е прѣкарвала тя и пакъ е излизала здрава и читава отъ всѣко сътресение!

Врѣме е обаче намѣстото на тоя инстинктъ да стжпи съзнанието. Врѣме е прѣди всичко, да си опрѣдѣли България поясно своитѣ цѣли, своя raison d'être. Тоя raison d'être лежи въ това, което азъ се помжчихъ да докажа до тукъ: *въ културоспособностьта на българския народъ.* Тоя народъ се стреми да вложи нѣщо отъ себе си въ съкровището на общочовѣшката култура; той се усѣща способенъ да създаде нѣщо свое, ползувайки се отъ приобрѣтенията на другитѣ народи.

Digitized by Google

По какъвъ начинъ ще успѣе той, да даде своята лепта на човѣчеството, това той го е доказалъ и другъ пѫть: *чрѣзъ култивиране на моралнитѣ идеи, чрѣзъ будене на съзнанието.* Изхождайки отъ това опрѣдѣление на висшитѣ цѣли на нашия народъ, ние трѣбва и училищата си да насочимъ къмъ тия два идеала: *съзнание и моралъ* и чрѣзъ тѣхъ да нагласимъ цѣлия си националенъ и частенъ животъ така, щото да можемъ да ги реализираме поне отчасть въ скоро врѣме, защото, каквото ще и да се говори за ролата на училището, то е засега все пакъ най-главниятъ лостъ, съ който ще издигнемъ народа до ония идеални висоти, дѣто бихме желали той да блѣсти.

Съзнание и моралъ! Това нека бѫде нашата девиза. Прѣведена на езика на практичната педагогика — тая девиза гласи: *образование, но и възпитание!* Отъ тия два идеала първиятъ у насъ е бивалъ винаги ревностно прѣслѣдванъ. Много по-слабо, за жалость, се е обръщало внимание на възпитателния факторъ. Ето защо всичкитѣ грижи на нашето училище за напрѣдъ трѣбва да бѫдатъ насочени особено къмъ втория идеалъ: всестранно *възпитание на народа и особено развитие на неговитѣ морални качества, проявявани въ толкова случаи въ течение на вѣковетѣ.*

III.

Ние сме длъжни да дадемъ на нашата младежь не само образование, но и *възпитание* въ най-различнитѣ му форми: възпитание *сѣмейно, обществено* и *политическо, — умствено, нравствено и естетично.* Ние имаме нужда отъ едно *прѣвъзпитване* и отъ *възпитатели.* Кой ще ни го даде, отдѣ ще се вематъ тия добри ржководители, за които мечтае и Алеко и отъ които той очаква, че ще направятъ Бай Ганя чудеса да извърши? Тукъ моята най-голѣма надежда е въ *българската жена* и *въ българското учителство.*

Билъ съмъ винаги убѣденъ въ грамадната рола на *жената* въ образуването и еволуцията на обществата. Не съмъ се впускалъ никога въ повръхностни физиологически сравнения на мжжкия и женския мозъкъ, нито въ прѣдвзети психологически анализи, но за това пъкъ много ревностно съмъ слѣдилъ за участието на жената въ възникването на културата, въобще въ разнитѣ сфери, които тя си е извоювала или които природата ѝ е прѣдначъртала, и винаги съмъ оставалъ поразенъ отъ благотворностьта на женското влияние и женската дѣятелность. Ако това важи изобщо за жената, толкова по-голѣмо значение има то за *българската* жена, която не би трѣбвало никога да забравя, че е дъщеря на една земя, що особено се нуждае отъ нейната помощь като възпитателка, като майка. Ние сме още въ много отношения хора съ остарѣли, прѣвратни морални понятия. Още много трѣбва да работимъ, до като застигнемъ културнитѣ народи, а най-голѣмата работа тукъ се пада на българската жена, българската майка. Тъй ако е, нека измѣри тя

Digitized by Google

сама грамадностьта на задачата, която има да изпълни: да ни даде една България чиста, честна, идеална!

Не по-малко дълбока вѣра имамъ азъ и въ възпитателската мисия на *учителството*, толкова повече, че самото то отъ денъ на день все по-трѣзво схваща своитѣ задачи и се пази да не стане плѣнникъ на формули, които необходимо се мѣняватъ съ прогреса на човѣшкия родъ.

Прѣди всичко учителството има да се загрижи за *физическото възпитание на нашитѣ млади, хилави поколѣния*. Ние напрасно мислимъ, че сме единъ много здравъ народъ. Четете само рапортитѣ на нѣкои околийски и училищни лѣкари, вижте само какво е числото на охтичавитѣ у насъ, на заразенитѣ съ срамни болести и особено на неврастеницитѣ и т. нат., и вие ще се ужасите по нѣкога. Ще имамъ случай да кажа още нѣколко думи по тоя въпросъ по-нататъкъ. Ще забѣлѣжа тукъ само толкова, че училището — заедно съ толкова полезнитѣ наши гимнастически дружества — има сериозно да се загрижи още за физическото възпитание на единъ народъ, който едва вчера възкръсналъ къмъ политически животъ, поставенъ въ особени условия, се нуждае не само отъ бистъръ умъ и чистъ моралъ, но и отъ *крѣпки мишци* и *здрави нерви*. Старата латинска пословица **mens sana. in corpore sano** — здрава душа въ здраво тѣло — за жалость твърдѣ често се забравя у насъ. А трѣбва да се помни, че съ здравото тѣло, съ крѣпкитѣ мишци сѫ свързани често и морални качества, каквито у слабия по-рѣдко се срѣщатъ: мѫжественъ характеръ, доблесть, неустрашимость, самоувѣреность, смѣлость, качества тъй необходими и за единъ модеренъ гражданинъ.

По отношение на *моралното възпитание* училището не винаги, за жалость, е въ състояние да противодѣйствува успѣшно на врѣдната околна срѣда. Но ако се положатъ по-голѣми усилия, могатъ да се постигнатъ и тукъ отлични резултати. Наистина основнитѣ морални принципи дѣтето трѣбва да ги получи още въ майчината школа, още въ кѫщи: „не лъжи, не кради, бѫди послушенъ, учи се, бѫди миренъ“ и пр. нравствени поуки — ученикътъ би трѣбвало да занесе въ училището като готовъ мораленъ фондъ. За жалость суровата дѣйствителность заставя и тукъ училището да поеме ролата на сѣмейството, понѣкога съ не твърдѣ голѣми шансове за успѣхъ и въ ущърбъ на много по-високитѣ морални понятия, които нему се пада да внуши на дѣтето.

Такива по-високи морални понятия сѫ *любовьта къмъ отечеството и народа, вѣрата въ неговия гений, любовьта къмъ човѣщината, толерантностьта, уважението на чуждото мнѣние, понятията за закономѣрность и законность* и така нататъкъ.

За жалость тъкмо въ туй отношение училището не изпълня достатъчно своята свещена възпитателна рола. Младежьта, оставена често съвършено на себе си, жедна за възвишени идеали, като не ги намира въ живата дѣйствителность, се затваря въ утопии

Digitized by Google

или се настроява съвършено отрицателно, при което намира живо насърдчение въ богатата наша песимистична литература. Тя изгубва вѣра въ своя народъ, въ своята страна, въ себе си, въ бѫдещето. Свещеното понятие *„отечество“* ѝ става чуждо. *Патриотизъмътъ* ѝ се прѣдставя въ формата на най-грубия шовинизъмъ. Въ такъво настроение, винаги великодушна, тя прѣдпочита отвлѣчения космополитизъмъ прѣдъ любовьта къмъ родната земя. А това не може да не се отрази врѣдно върху цѣлия политически животъ на народа, Защото, да изгубишъ вѣра въ своето отечество, въ своя народъ, то е равносилно съ отказване отъ задачитѣ, които ни е сѫдено да изпълнимъ като отдѣлна нация съ извѣстни положителни качества въ полза на цѣлата човѣщина. — Това новитѣ генерации не трѣбвада извършатъ. Такъво самоубийство училището не бива да допустне. Младежьта нека само не мисли, че ще се иска отъ нея, да се отрече отъ своитѣ общочовѣшки идеали въ полза на тѣсногрѫдия, ще го нарека „шаячния“ патриотизъмъ. Туй, което ние сме въ правото си, да искаме отъ нея, то е, да бѫде толкова послѣдователна щото, ако боготвори напр. Ботева, да се вдъхновява поне наполовина отъ *неговата пламенна вѣра въ българския гений.* Нека тя не рецитира само неговата „Молитва“ и да хули оня Богъ „комуто се кланятъ калугере и попове“ и „комуто свѣщи палятъ православнитѣ скотове.“ Нека тя помни, че освѣнъ стихотворения, като „Моята Молитва“ или „Борба“, излияния на моменти, когато самъ поетътъ признава, „че не е усѣщалъ въ грѫди ни любовь, ни капка вѣра, нито надѣжда отъ сънь мрътвешки да можешъ свѣсенъ човѣкъ събуди, когато погледътъ му е билъ мраченъ и умътъ не виждалъ, добро ли, зло ли на срѣща иде“ — нека помни, че Ботевъ е създалъ освѣнъ тия двѣ пѣсни на отчаянието, много други, въ които ще намѣри и гореща любовь и вѣра и безконечна надежда, „че *можешъ* отъ сънь мрътвешки свѣсенъ човѣкъ събуди“. Четете стихотворението „Хайдути“. То е цѣлъ възторженъ панегирикъ на българската майка и на българската земя.

„Я надуй дѣдо кавала,
Слѣдъ тебе да викна да запѣя
Пѣсни юнашки хайдушки
Пѣсни за велики войводи
За Чавдаръ страшенъ хайдутинъ . . .

Какви е дѣца раждала
Раждала, ражда и сега
Българска майка юнашка
Какви е момци хранила
Хранила, храни и днеска
Нашата земя хубава.

Четете стихотворението *„Къмъ брата си“,* дѣто Ботевъ искрено признава, че „отечество мило люби и неговиятъ завѣтъ пази, и че често плаче надъ народенъ гробъ печаленъ“. — Но още по-рѣшително патриотически, носени отъ единъ високъ националенъ духъ, сѫ Ботевитѣ статии въ *„Знаме“*. Като ги четешъ и днесъ

Digitized by Google

се чудишъ, възможно ли е тоя изключителенъ космополитъ, за какъвто го смѣта невѣрно нашата радикална младежь, да е писалъ подобни химни на българския *гений*. Слушайте и сждете сами:

И въ историята на нашия потъпканъ и поробенъ днесь народъ са срѣщатъ страници, въ *българскиятъ гений* е записалъ *такива* важни и знаменити сжбития, които ни даватъ право да се гордѣемъ, че и *ние сме внесли нѣкога си нѣщо за историята на общочовѣческия напрѣдъкъ, и които, разбира се, трѣба да възбуждатъ почетъ и уважение не само въ душата на нашето младо поколѣние, но на сѣки честенъ, искренъ и признателенъ славянинъ.*"

(Какви сж тия златни страници въ историята на нашия потъпканъ и поробенъ народъ, въ които *българскиятъ* гений споредъ Ботева е записала такива важни и знаменити събития? — се питате вие, и сждѣйки за автора само по неговитѣ отрицателни революционни пѣсни, мислите си, че той иска по всѣка вѣроятность, да изтъкне тукъ градското значение на *богумилството* за всемирния прогресъ, тая наша секта, която въ своитѣ догми се приближава значително до идеалитѣ на комунизъма. — Е добрѣ, съвсѣмъ не.)

„Едно отъ тия събития", пише *Ботевъ*, „безъ съмнѣние е *кржщението на български народъ, т. е. приемането на оно а хуманно човѣческо учение*, което отъ една страна, ако и да принесе заедно съ себе си изъ Византия заразата на нашето политическо падение, но отъ друга страна *турна начало на оная знаменита въ старо врѣме славянска култура*, за която възпоминанията днесь сближаватъ и въодушевляватъ съ взаимни симпатии почти всичкитѣ славянски племена. Честь и хвала, на двамата наши Солунски братия Кирила и Методия; тия сж *геницитѣ*, които сж записали знаменитото събитие въ нашата бурна история". (Знаме, 1875, бр. 15, 8. Май).

Вамъ не ви се вѣрва почти, не ли, че Ботевъ, идолътъ на оная наша младежь, която прѣдпочита винаги първи май прѣдъ 11 май, „тоя знаменитъ и священъ за насъ праздникъ", е въ състояние да напише таково едно славословие на българския гений, на християнството, на Кирила и Методия! Но ще кажете: това сж отдѣлни пасажи. Съвсѣмъ не! Четете слѣдното, отъ друга една статия въ „Знаме". (с. год.):

„*Нашиятъ народъ има свой особенъ животъ, особенъ характеръ, особна физиономия, която го отличава като народъ — дайте му да се развива по народнитѣ си идеала и ще видите, каква часть отъ общественния животъ ще развие: дайте му или поне не бржкайте му да са освободи отъ това варварско племе, съ което нѣма той нищо общо и ще видите какъ ще той да се устрои....*"

Като говори на друго мѣсто за политиката на Али-Паша, той възклицава съ възхищение отъ нѣкои качества на своя народъ:

„Али паша не ще знае нищо, ако ще би живѣлъ и до Матусалови години, ако не изучи българския народъ, негова социаленъ животъ, *негова тъврдъ характеръ и волска упорность*".

Сжщата пламенна вѣра въ силата на българскитѣ идеали и на българскитѣ мишци звучи и въ слѣдния пасажъ изъ една прѣкрасна статия върху една бждеща балканска конфедерация, която би заслужвала и днесъ да се прочете:

„Моето убѣждение е, че при сичкото свое бедотрадно положение, *нашиятъ народъ притежава доволно нравственни и материални сили, за дл излѣзе самъ на политическата сцена на балк. Полуостровъ и да прѣмѣри силитѣ си съ силитѣ на издихающия турски деспотизъмъ*".

Естествено е, че надъханъ съ подобенъ патриотизъмъ, който се основава на една безгранична вѣра въ българския гений,

Digitized by Google

Ботевъ не можа да не посрѣщне съ ентусиязъмъ опита на Хаджи Димитра и Стеф. Караджа въ 1868. год., да прѣдизвикатъ единъ Голиатъ на двубой:

„Шепа рѣшителни млади момци", пише Ботевъ, „безъ никаква революционна организация, безъ никакви срѣдства, прѣврѣни и гонени, — момци, които прѣтръпѣха всичко за едва благородна свята цѣль — минаха Дунава и съ живо свидѣтелство показаха, *какви съкровища се криятъ въ душата на Българина*".

Но което е най-чудно, то е че революционерътъ Ботевъ, който се кланя на свой собственъ богъ, „а не на тогова, комуто свѣщи палятъ православнитѣ скотове"—въ своя горещъ патриотизъмъ отива до тамъ, щото признава голѣмото значение на Екзархията:

„За онія епархии, които не сѫ още смъкнали отъ шиитѣ си ненавистното фанариотско иго и които са раздиратъ отъ убийственитѣ пропаганди на грѫцизъмътъ и на сѫрбизъмътъ, Екзархията, повтаряме ние, е потрѣбна . . . за това, за да прибере расѫрснатитѣ части на народътъ и да ги свърже въ едно цѣло". (Знамето 1875)

Желалъ бихъ да зная, какъ би погледналъ единъ Ботевъ отъ това становище на тежкитѣ национални загуби, които ние прѣтърпѣхме въ Македония, благодарение, може-би, най-много, на погрѣшното мнѣние, че свободата иска само Караджата, — а не и екзарха. — Но моята цѣль, не е да изтъквамъ националнитѣ идеи въ мирогледа на Ботева. За мене и това, което приведохъ, е достатъчно, за да извикамъ на нашитѣ млади: Вие, които обичате толкова *Ботева*, обичайте и отечеството си поне като него, имайте вѣра въ гения на своя народъ — като него. Па бѫдете убѣдени, че не само Ботевъ, но и *най-широкитѣ космополити* не се отказватъ отъ своето отечество. Азъ поне не се съмнявамъ, че единъ Бебель се гордѣе, че е нѣмецъ, синъ на тая земя, която роди единъ Гете, единъ Шиллеръ, единъ Кантъ, единъ Фихте. Вѣрвате ли, че нему би било все едно да бѫде французинъ или русинъ? Вѣрвате ли, че *Жоресъ* не е възхитенъ, че сѫдбата го е създала французинъ?

„Никога ние нѣма да забравимъ, че сме интернационалисти, но сѫщеврѣменно и французи и патриоти. Патриоти и интернационалисти това сѫ двѣтѣ *титли*, които прѣдшественицитѣ на френската революция умѣха тъй благородно да съчетаятъ". (A aucun moment nous n'oublierons qu'en même temps qu'internationalistes, nous sommes francais et patriotes. Patriotes et internationalistes ce sont deux titres qu'avant noou les ancêtres de la Revolution française ont su noblement allier [1]).

И по нататъкъ:

„Никога не сме имали ние нечестивата и лудата мисъль, да строшимъ, да захвърлимъ далечъ отъ себе си това несравнимо орѫдие на материалния и моралния напрѣдъкъ, ковано отъ вѣковетѣ, което се нарича *французко отечество*". (Ce nest pas ici que j'a besoin de redire que jamais nous n'avons eu l'idée impie et folle de briser, de rejeter loin de nous cet incomparable instrument de progrès materiel et moral, forgé par les siècles, qui s'appelle la patrie francaise).

Кой го говори това? *Социалистътъ* Милеранъ, който отива дору до тамъ, щото се опълчва противъ едно изолирано обезоржжа-

---

[1]) Ср. Bibliotheque socialiste № 15. Le socialisme reformiste francais par A Millerand. 1903. p. 15.

Digitized by Google

вание на Франция, защото съ пълно право се бои, че това би значело при *днешнитѣ* условия да се отворятъ широко вратитѣ на варваритѣ.

„До оная неизвѣстна дата, когато правителствата ще се съгласятъ да сложатъ *наведно* тежкия товаръ на военнитѣ разходи, на лираното — единичното обеоръжение би било повече отъ лудость, едно прѣстжпление противъ самия идеалъ, *на който Франция, споредъ социалиститѣ, е пѣрвиятъ ратникъ*". (Jusqu'à la date inconnue où les gouvernements se seront mis d'accord pour deposer ensemble le lourd fardeau des depenses militaires le desarmement isolé serait pis qu'une folie: un crime contre l'ideal mime dont les socialistes saluent dans la France le premier soldat).

Е добрѣ, ще отиде ли нашата радикална младежь да бжде plus royaliste que le roi — пардонъ plus socialiste que les socialistes?

Обществото и народътъ иматъ прочее пълно право да искатъ отъ училището да култивира всички онія високоблагородни чувства, които свръзватъ една личность съ родната ѝ земя. Прѣди да мечтаемъ за пришествието на едно царство небесно на земята, на една нова Civitas Dei, когато нѣма да има никакви неправди, когато всички хора безъ разлика на народность и вѣроизповѣдание ще бждатъ равни, нека се научимъ да обичаме *човѣчеството не като абстракция, а като нѣщо конкретно,* — човѣчеството, както ни е дадено то непосрѣдно въ формата на сѣмейство, на общество, на народъ. Страстната, гореща любовь не е платоническа, тя прѣдполага винаги единъ реаленъ обектъ. Ако обичате човѣчеството, покажете това на дѣло, като обикнете една конкретна часть отъ него — своитѣ най-близки, своята срѣда, своя народъ. Работете за него и вие ще работите за цѣлото човѣчество. Но да минавате цѣлия си животъ въ декламации върху идеалното бждеще — и съ скръстени ржцѣ или съ прѣзрѣние да гледате на мизерното състояние на своя народъ, това е признакъ не на високъ идеализъмъ, а на *безсърдечие.* Това ни напомня такива субекти, които въ кжщи сж най-голѣмитѣ тирани, малтретиратъ жена си, биятъ дѣцата си, трепятъ слугитѣ си, а вънъ — въ обществото, на улицата умѣятъ да се прѣдставятъ за най-хуманни, провъзгласяватъ се за отчаяни феминисти, привърженици на равноправностьта на жената и мжжа... Такива хора, сж въ състояние за една дума, за една грѣшка, да одератъ кожата на дѣцата си отъ бой, а сж готови да се запишатъ членове на нѣкое общество за покровителствуване на животнитѣ, ако би имало такива общества въ България. Азъ бихъ желалъ училището да намали подобни типове, като покаже именно, че космополитизъмъ и любовь къмъ родната земя къмъ простия, но собствения, най-близкия намъ народъ, къмъ матерния езикъ не сж понятия, които се изключаватъ.

А това училището ще го направи, като вдъхне на учещата се младежь малко повечко вѣра въ гения на тоя народъ (думата не е отъ мене, тя е отъ Ботева). До сега тя е вървѣла повече въ стжпкитѣ на нашитѣ поети-песимисти. Идете въ което обичате училище въ България, срѣдно или първоначално, присжтствувайте на училищнитѣ забавления, слушайте какво се декламира — и вие ще останете поразенъ отъ отрицателния духъ, който вѣе въ тия

Digitized by Google

декламации. Като че ли нѣмате прѣдъ себе си дѣца и юноши, а нѣкакви квакери, нѣкакви мрачни пуритани, които смѣтатъ, че е грѣхъ дору да се усмихнешъ прѣдъ бѫдещето, които съглеждатъ златния вѣкъ не прѣдъ, а нѣгдѣ далечъ задъ себе си . . . И като помислишъ, че тая младежь, възпитавана систематично въ краенъ песимизъмъ и скептицизъмъ, която е изгубила вѣра дору въ себе си — утрѣ ще поеме въ рѫцѣтѣ си сѫдбинитѣ на България! Слава Богу, казватъ нѣкои, че дѣйствителностьта скоро дохажда да полѣе като съ студенъ душъ тая младежь, — та песимизмътъ скоро изчезва. Обаче добрѣ ли е училището да чака, тепърва *животътъ* да научи младитѣ на по-трѣзвени понятия върху толкова жизнени, капитални обществени и национални въпроси. Ясно е, че училището съ своето слѣпо пристрастие или съ своята пасивность, или прѣстѫпно бездѣйствие, като култивира систематично разочарованието, черногледството, а не здравия критицизъмъ, противъ който никой не е, изкарва млади поколѣния, които не умѣятъ да се ориентиратъ въ реалния животъ и които, въпрѣки своитѣ високи копнежи, могатъ въ извѣстенъ моментъ само трудности да създаватъ и на себе си и на народа си.

Не по-малко отъ чувството на идеалния патриотизъмъ—училището трѣбва да се стреми да развие още друго едно чувство въ нашата младежь, което още повече и липсва: чувството на толерантностьта, която прави човѣка способенъ да се отнася съ търпѣние къмъ всѣко чуждо мнѣние, *стига то да е искрено*. Въ туй отношение азъ очаквамъ отъ училището, ако не може да внуши на българскитѣ дѣца високохуманния моралъ на Христа, да имъ всади поне учението на Бейля, извѣстния авторъ на Dictionnaire Philosophique, библията на XVIII вѣкъ. До като Христосъ, който вѣрва въ най-скорошното пришествие на царството Божие, ни учи да се *обичаме взаимно* (Любите другъ друга), скептикътъ Бейль знае, колко е трудно да се изисква изведнажъ свърхестественъ моралъ отъ сѫщества, създадени отъ малко умъ и много страсть. Неговото непосрѣдно учение не е за това „любѣте се", а *„търпѣте се"*, че когато се научите да се търпите, ще почнете и да се разбирате, а слѣдъ това и да се уважавате — може би най-сетнѣ и да се любите. Защото, каквото и да се говори, колкото хората и да се дѣлятъ, колкото и да издитатъ помежду си изкуствени прѣгради — религиозни или научни или политически — тѣ сѫ и по натура и по характеръ много поблизу едни до други, отколкото сами прѣдполагатъ.

Въ посока на тия идеи училището има да развие у ученицитѣ не само *уважение къмъ частнитѣ, лични мнѣния*, но и къмъ *цѣли комплекси отъ мнѣния*, — къмъ *извѣстни учения*, и най-сетнѣ къмъ *цѣли традиции*, които най-малко се изкореняватъ само съ пламенни филипики. Това уважение нѣма нищо общо съ Толстоевия принципъ: Не се противи на злото. Напротивъ. Човѣкъ може да уважава едно *искрено* чуждо мнѣние и да не го одобрява, да има смѣлостьта да му противодѣйствува, но не веднага съ брутални якобински срѣдства, или съ надменность, а съ убѣждение, съ постъпенно

Digitized by Google

измѣстване отъ позиция на позиция, доколкото е възможно съ една рѣшителна, но благородна иратствена борба. Особено бихъ прѣпоржчалъ на ония все пакъ рѣдки млади, които намиратъ нѣкакво канибалско наслаждение въ разрушаването религиознитѣ чувства на простия, неразвития човѣкъ, комуто религията замѣстя метафизиката и философския мирогледъ, да си спомнятъ примѣра на хора като Даламбера — единъ отъ главнитѣ редактори на френската Енциклопедия, който на прага на френската революция стои въ редоветѣ на първитѣ борци противъ фанатизъма на духовенството — и при всичко това, въпрѣки своя радикализъмъ, се опълчава рѣшително противъ всички ония, които фриволно подравятъ вѣрата на простия народъ. При това той се води съвсѣмъ не отъ практичнитѣ съображения на Волтера, който се бои да говори на слугитѣ си, че нѣма Богъ, да не би нѣкоя нощь да го одушатъ, а отъ чувството на състрадание къмъ „простата, хромата маса, на която се отнематъ послѣднитѣ морални кокили, безъ да ѝ се даде нѣщо друго въ замѣна". Ето какво казва тоя радикалъ на френската мисъль: „който иска твърдѣ рѣзко, *изведнажъ* да озари хора затворени въ мрака, рискува не само да ги ослѣпи, но рискува да имъ направи свѣтлината умразна, като ги кара да вѣрватъ, че тя е зло".

Въ своето несъмнѣно горещо желание да види своя народъ по-скоро тикнатъ съ години, едвали не съ вѣкове напрѣдъ — нашата младежь не трѣбва да забравя все пакъ най-елементарнитѣ *закони на еволуцията*, които иматъ сила и въ областьта на идеитѣ, както и въ тая на материята.

Нека тая младежь узнае още въ училището, че ако едновръме геологията допущаше, че земнитѣ измѣнения се дължатъ на катаклизми (вулканически извержения, потопи и пр.), ако едно врѣме, до Ламарка и Дарвина, зоологията бѣше тоже убѣдена, че организмитѣ сѫ се развили въ една редица отъ катастрофи, днесъ науката доказва напротивъ, че всички ония трансформации сѫ се извършили медленно, сѫ се подготвили постъпенно подъ постоянното влияние на материята-сила. Сѫщото важи и за социалнитѣ трансформации.

Днесъ трѣзвената наука отдавна не вѣрва вече на чудото и въ областьта на общественитѣ явления. Всѣка коренна, брутална трансформация на единъ сложенъ общественъ организъмъ е чиста илузия. Теорията на катастрофитѣ, на общественитѣ катаклизми не се поддържа вече сериозно отъ никого. И най-голѣмата революция е собствено една еволуционна криза. И тя се подчинява напълно на законитѣ на еволуцията. Тя е невъзможна или се свръшва съ фиаско, ако не се корени въ миналото, ако не е подготвена.

Желалъ бихъ азъ още въ нашата младежь отрано да се присади и *чувството на законность*, което абсолютно ни липсва на всички почти. Нашата младежь нѣма да направи злѣ да си усвои въ това отношение особено високитѣ поуки, които може да почерпи отъ единъ класикъ на френската рѣчь и на френската мисъль, Монтескиё, отъ „Духа на законитѣ" „Персийскитѣ писма", и „Бѣлѣжкитѣ му върху Англия".

Digitized by Google

И много, още много други работи бихъ желалъ азъ да се внушатъ и прѣдадатъ на нашата младежь, които тукъ нѣмамъ възможность да изредя. Тъй напримѣръ още въ училището трѣбва да се подготвятъ бѫдещитѣ поколѣния за своитѣ политически задачи не само чрѣзъ *гражданското учение и политическата економия*, но и чрѣзъ едно общо знакомство съ материята на тия *интернационални* въпроси, които дълго врѣме ще ни вълнуватъ. Ние мечтаемъ често за едно *велико славянство*, мечтаемъ за една *балканска конфедерация*, а училището не ни дава и най-елементарнитѣ понятия за миналото и материалната и умствената култура на тия народи, съ които мислимъ да се братимимъ. За насъ сърбитѣ, гърцитѣ, ромънитѣ, чехитѣ, поляцитѣ, словенцитѣ и пр. сѫ много по-чужди отъ нѣмцитѣ и френцитѣ. Училището трѣбва да тури край на това прѣстѫпно невѣжество чрѣзъ знакомство съ историята и литературата поне на най-близкитѣ намъ народи.

Моята цѣль обаче не е да постигна пълнота въ изброяването на всички случаи, дѣто възпитательтъ трѣбва да подложи своя лостъ, за да издигне чрѣзъ училището народа, а да покажа, че ние притежаваме възможность, да прѣвъзпитаме планомѣрно тоя народъ, комуто ние признаваме не само жизне но и културоспособность въ висока стъпень.

Резюмирамъ основанията на своята училищна политика. Тия основания сѫ:

1) дълбоката ми вѣра въ силата на образованието въобще;

2) вѣрата ми въ културоспособностьта на българина, въ гения на българския народъ;

3) дълбокото ми убѣждение, че чрѣзъ училището нашиятъ народъ може коренно да се прѣвъзпита, безъ да изгуби отличнитѣ чърти въ своя националенъ характеръ.

IV.

Най-голѣмото увеличение въ моя бюджетъ, едно увеличение отъ единъ милионъ, се дължи на едно съвършено естествено развитие на учебното дѣло. Схемата е проста: расте България по численость на населението, расте и съзнанието на българския народъ за ползата отъ науката, успоредно съ това расте и броятъ на ученицитѣ въ нар. училища, растатъ и учителскитѣ кадрове. Въ това нѣма нищо удивително и нищо *анормално*. Обратното би било анормално, защото то би било противъ якитѣ и строги постановления на основния законъ, който въ особенъ членъ прѣдвижда, че учението въ първоначалнитѣ училища е *задължително* и безплатно за дѣцата на всички български граждани, безъ разлика на народность и вѣроизповѣдание. Съобразно съ това, днесъ сѫществующиятъ законъ за народното образование не само прѣдписва тая задължителность, но и прѣдвижда специални глоби и наказания за всички, които прѣчатъ, да се изпълни прѣдвидената въ Конституция

Digitized by Google

та цѣль: всички български граждани да получатъ оня минимумъ отъ знания и ония основни нравствени понятия, които имъ сѫ необходими за живота. При такива условия едно министерство, което е длъжно да изпълня точно конституцията и законитѣ, има естествено пръвъ дългъ, да създаде нужнитѣ условия за приложението имъ. Защото да прѣдписвашъ задължителность на основното учение и да връщашъ дѣцата на българскитѣ граждани, понеже не си притежавалъ материална възможность, да имъ дадешъ да изпълнятъ едно изрично задължение — това е абсурдъ. Тогава не поставяй въобще подобни неосѫществими искания. За добра честь тѣ не сѫ обаче неосѫществими.

Ако бихъ мислилъ инакъ, азъ бихъ нанесълъ една жестока обида на българския народъ. А азъ съмъ и ще остана винаги убѣденъ, че ако тоя народъ за своята отбрана е готовъ да жертвува милиони, ще даде и залъка отъ устата си, кога се касае за неговитѣ училища, кога се касае за младитѣ генерации, които прѣдставляватъ бѫдещето на отечеството. Тоя народъ,—и въ това съмъ убѣденъ— въ по-нормални врѣмена не би отказалъ да жертвува за своето учебно дѣло не 1 $^1/_2$, а десетки милиони повече. Близкиятъ примѣръ на Ромъния ни говори краснорѣчиво, какви жертви може единъ разбранъ народъ да направи за своитѣ училища. Тоя народъ, който прѣкара недавно една финансова криза не по-малко тежка отъ нашата, вотира на своя министъръ на народното просвѣщение единъ кредитъ отъ 30 милиона само за училищни постройки.

Нека се надѣемъ, че не е далечъ бѫдещето, когато и прѣдставителитѣ на нашия народъ ще послѣдватъ поне до толкова, до колкото срѣдствата на страната го позволяватъ, примѣра на своитѣ колеги отвѫдъ Дунава. За сега естествено тѣ имятъ извѣстно право да се извиняватъ съ трудноститѣ на политическото и финансовото положение. Нека бѫде обаче позволено и на мене да заявя, че това, което е направено до днесъ за учебното дѣло, е често една подземка съ изискванията на модерната педагогика и на модерния духъ, една карикатура, една пародия. И за да не помисли никой, че говоря нарочно така, само за да подкрѣпя нѣкои свои бѫдещи по-голѣми искания, азъ поставямъ въпроса: нема нарастването въ броя на ученицитѣ въ основнитѣ ни училища може да се смѣта за безусловенъ, сигуренъ критерий на напрѣдъка въ учебното ни дѣло?

Наистина процентътъ на грамотнитѣ хора у насъ, сравненъ съ тоя у съсѣднитѣ държавици, е по-голѣмъ. Но колцина се питатъ, какво е *качеството* на процента? Прѣди всичко, да знаешъ да си записвашъ криво-лѣво името, или да умѣешъ да сричашъ върху бюлетинката името на извѣстенъ кандидатъ за народенъ прѣдставитель, нема това значи — *грамотность*? Колцина сѫ се замислили по-нататъкъ при какви условия се получава тая наша *прѣхвалена* грамотность? Най-напрѣдъ трѣбва да се има прѣдъ видъ, че законътъ отъ 1891. прѣдписва, дѣтето на всѣки български гражданинъ въ разстояние на 6 години, отъ 6—12 година, да прѣкара въ основното

Digitized by Google

училище. Ние се ухитрихме обаче, да съкратимъ тоя срокъ до 4 години. Споредъ закона отъ 1891. год., народното училище състоеше именно отъ три курса, доленъ, срѣденъ и горенъ. Тая наредба, се приложи. Откриха се на много мѣста 5. и 6. отдѣление. Но... не се минаха нѣколко години, дойде другъ министъръ и съкрати 6-тѣ отдѣления пакъ на 4! Не питамъ какво основателно образование може да се получи въ 4 отдѣления. Допущамъ, че при едно добросъвѣстно използуване на врѣмето, въ 4 години могатъ да се дадатъ на дѣцата *криво-лѣво* ония елементарни познания и ония възпитателни принципи, които лежатъ въ цѣльта на основното училище. Както е извѣстно, тая цѣль се опрѣдѣля въ сѫществующия законъ така: „да положи основа за нравсвеното възпитание на бѫдещитѣ граждани, да ги развие физически и да имъ даде най-необходимитѣ за живота познания". Е добрѣ, ако въ градскитѣ училища, въ които учебната година трае 10 мѣсеца, тая цѣль може едва-едва да се постигне, питамъ какъ е възможно сѫщата цѣль да се постигне въ селата, дѣто учебната година трае собствено 6 мѣсеца, отъ Димитровъ-день до Георгьовъ-день? Защото толкова тя трае фактически. Въ закона наистина много хубаво е казано, че учебната година въ села почва въ началото на мѣсецъ септемврий, и се свръщва въ началото на мѣсецъ май, но това е една чиста фикция, една официална самоизмама, за да не кажа една по-груба дума. Въ туй отношение много поучителни сѫ годишнитѣ рапорти на инспекторитѣ, въ които ще намѣрите съобщения, че въ повечето села учението се е захванало чакъ въ началото на ноемврий, два мѣсеца по-късно отъ опрѣдѣлената отъ закона дата, и се е свършило до Георгьовъ-день. Утѣшителни резултати наистина! Прѣкрасна перспектива! Шесть мѣсеца учение на годината, отъ които трѣбва да се извадятъ разнитѣ праздници, коледни и великденски ваканции, и въ тия 6 или по право 5 мѣсеца на българскитѣ селянчета трѣбва да се прѣподаде всичко, което прѣдписва цѣльта на народното училище. Смѣтайте слѣдователно за селата едно на друго само 5 мѣсеца учение въ годината. Четири години по 5 мѣсеца — 20 мѣсеца. И тъй summa summarum имаме 1 година и 8 мѣсеца, това е то врѣмето което селянчетата употрѣбятъ за своето образование, когато дѣцата въ градищата иматъ на разположение за сѫщата цѣль поне 40 мѣсеца, 3 години и 4 мѣсеца.

Би ме отвлѣкло пакъ естествено много далечъ, ако бихъ искалъ да изредя многобройнитѣ и разнообразнитѣ причини на това неособено утѣшително явление. Знамъ отлично, че причинитѣ, задѣто дѣцата въ селата посѣщаватъ училището само прѣзъ 5 мѣсеца, се криятъ отчасть въ закоренѣли традиции на народа, отчасть въ неговата сиромашия, въ неговитѣ економически нужди; на повечето мѣста дѣцата сѫ една цѣнна работна сила и поради това не могатъ да посѣщаватъ училището, докато траятъ полскитѣ работи, на други мѣста — родителитѣ цѣнятъ дѣцата си като говедарчета, воловарчета, ратаи по кръчми и кафенета, а извѣстно е че срокътъ за измекяруването се опрѣдѣля у насъ отъ двѣтѣ сѫдбоносни дати

Digitized by Google

— Димитровъ-день и Георгьовъ-день. Обаче не сж само чисто економическитѣ нужди на населението, които обясняватъ това късно начеване и рано свръшване на учебната година въ селата. Ако да бѣха само тѣ, можехме още да се примиримъ съ фактитѣ. Но има други, които лежатъ въ самитѣ органи на властьта. И тия причини сж възмутителни, защото тѣ не се обясняватъ отъ никакви традиции и економически нужди на населението, а отъ нехайството, често прѣстжпното нехайство или безумното партизанство на ония, които на първо мѣсто сж поставени да бдятъ за правилното прилагане на училищнитѣ закони. Така кметоветѣ споредъ закона трѣбва винаги да взематъ мѣрки, дѣцата на врѣме да се прибиратъ въ училищата, обаче, по чисто лични, роднински и партизански съображения, тѣ не вършатъ това, за да не ощетятъ нѣкого, дѣтето на когото слугува въ селото или въ града, или е потрѣбно въ кжщи, (както не изпълнятъ кметоветѣ по подобни съображения и друго едно важно прѣдписание на закона: не съставятъ ежегодно на врѣме, въ началото на мѣсецъ юлий, пъленъ списъкъ на дѣцата подлежащи на задължително учение).

Извѣстна вина за неточностьта на списъцитѣ на дѣцата трѣбва да се отдаде естествено и на примитивния начинъ, какъ се съставятъ тия списъци. Ала все пакъ най-много сж виновни самитѣ кметове, а не начинитѣ на събирането на даннитѣ. Но кметоветѣ не отговарятъ само за неточностьта на списъцитѣ, за които е дума тукъ. Не сж тѣ виновни само и за ненаврѣменнитѣ разпореждания, да се свикватъ дѣцата въ училището. Иматъ кметоветѣ въ това отношение още една голѣма вина, задѣто ученето въ селата се начева тъй късно. Навикнали да събиратъ дѣцата тепърва къмъ Димитровъ-день, тѣ не се грижатъ да се извършатъ наврѣме всички нужни поправки на училищното здание и училищната покжщнина: прѣзъ цѣлитѣ ваканции училището стои безъ прозорци, безъ улуци, съ строшени врати; на кмета и не хрумва даже да вика майстора да извърши необходимитѣ поправки. Той чака спокойно, докато настане есеньта и тогава чакъ се рѣшава да потърси работници. Учительтъ и ученицитѣ сж събрани, а училището едва тепърва се ремонтира.

Но доста е! Моята цѣль е собствено да покажа само *качеството* на ония проценти за грамотность, съ които ние толкова се гордѣемъ и които изтъкваме тъй охотно, кога се касае да покажемъ голѣмия си напрѣдъкъ въ сравнение съ съсѣднитѣ народи. Картината не е утѣшителна: мнозинството на българскитѣ дѣца, които посѣщаватъ основното училище, прѣкарватъ курса на основното учение собствено въ 1 година и 8 мѣсеца. Въ това врѣме тѣ сж длъжни да се научатъ не само да четатъ, да пишатъ и да смѣтатъ, но и да се запознаятъ съ природата и съ своята отечествена земя и история, па дору и да възприематъ принципитѣ на гражданственостьта. И всичкото това въ година и нѣколко мѣсеца . . . **Risum teneatis amici.** Но всичко това би било дѣйствително много смѣшно, ако не би било тъй плачевно, защото къмъ горнитѣ съображения за недостатъчностьта на нашето основно образование се

Digitized by Google

прибавя още едно — не по-малко тежко. Показахъ, че курсътъ на основното учение по селата трае година и 8 мѣсеца. Но и това трѣбва да се вземе съ извѣстна резерва, cum grano salis, защото не всички дѣца, които се записватъ въ народнитѣ училища свръшватъ и 4-тѣ отдѣления. Повечето отъ тѣхъ напущатъ школата слѣдъ първитѣ двѣ отдѣления. Изчислено е, че собствено само третата часть отъ дѣцата, които постжпватъ въ I отдѣление достигатъ до IV. Смѣтнемъ ли, че въ България има днесъ около 300,000, които посѣщаватъ народното училище, излиза, че само около 99,000 свръшватъ цѣлия му курсъ. Отъ тѣхъ повечето прѣкарватъ тоя курсъ въ 1 год. и 8 мѣсеца, а голѣмото мнозинство се задоволява съ по 5 и 10 мѣсеца учение! И това било *грамотность*! И съ тия резултати, които биха били още по-печални, ако бихъ ималъ врѣме да покажа отношението на ученицитѣ къмъ *ученичкитѣ*, които свръшватъ IV отдѣление, ние сме имали право да се гордѣемъ! Нека ми бжде позволено, поне азъ да не се възхищавамъ отъ тия цифри, защото това сж въ много отношения Потемкиновски села.

Далечъ отъ да ликувамъ, азъ съмъ длъженъ напротивъ да напомня, че нѣколко години наредъ, до тая година, ние имахме собствено едно заплашително намаление въ числото на дѣцата въ народнитѣ училища. Статистиката ни показва именно, че отъ 1894—95 год. до миналата учебна година числото на ученицитѣ постоянно се е намалявало. Тъй че по-миналата учебна година е имало — въпрѣки голѣмото увеличение въ броя на общото население — близу 28 хиляди дѣца по-малко въ народнитѣ училища отколкото прѣзъ 1894. г. Фактъ невѣроятенъ, но доказанъ. Въ 1888—89. учебна година е имало 113,008 ученика и ученички въ всички български основни училища. Това число е нарасло за 16 години постъпенно до 263,657 ученици и ученички въ 1894—95. учебна година. Внезапно обаче това число почва да спада и постъпенно до 1901—1902. броятъ на дѣцата въ училищата се намалява съ не помалко отъ **27549** и то — въ това сжщото врѣме, когато общиятъ брой на населението рапидно расте. Дору по-миналата година още ние не бѣхме стигнали получения прѣзъ 94/5 максимумъ отъ 263.657 дѣца. Причинитѣ на това изумително явление? Отворете статистиката на училищата за сжщитѣ епохи, които разглеждаме и ще ги откриете много лесно. Отъ 1890. до 1896. год. въ разстояние на 6 години се откриватъ 393 нови училища. Въ това сжщото врѣме броятъ и на ученицитѣ и ученичкитѣ нараства на 263,637. Отъ 1896 — 1902. — министерството по *економични и други съображения* закрива не по-малко отъ 257 училища и веднага числото на дѣцата въ училищата спада съ 27 хиляди и нѣщо. Съразмѣрно съ това расте и пада естествено и числото на учителитѣ. Въ 1888/9. годината то е 3432, зъ 1894/5. достига максимума 6513, слѣдъ която година до 1901/2. пада на 5638. — И днесъ още, слѣдъ 10 години, ние имаме 288 учители по-малко отколкото въ 1894/95. година! Слѣдъ всичко това нека

Digitized by Google

не ми се вмѣнява въ грѣхъ, че като поехъ министерския постъ, азъ нѣмахъ много голѣми основания да бжда възхитенъ отъ подобни резултати — явенъ признакъ на една кжсогледа училищна политика, която е готова да услужва всѣкиму съ рискъ да се самоубие. Защото какво е, ако ли не медленно самоубийство регресътъ на учебното дѣло отъ 1894—95. година насамъ? Или е дѣйствително умно за нѣкакви економии отъ нѣколко стотини хиляди да се спре правилното развитие на цѣлъ единъ народъ?

Какъ не се намѣри поне *единъ* министъръ на просвѣщението, да забѣлѣжи, че подобни рѣзки економии излизатъ много по-скжпо на държавата отколкото едно медленно увеличение на бюджета. Защото за 4—5—10 години, чрѣзъ закриване на училища, можешъ да суспендирашъ ако искашъ единъ основенъ членъ на конституцията, но дѣцата подлежащи на учение съ това не измиратъ. Тѣ се въдятъ все повече и повече и единъ день ще се срукнатъ и повалятъ всичкитѣ ти изкуствени бентове. А това се и случи въ мое врѣме, като се почна още прѣзъ послѣднитѣ мѣсеци отъ управлението на моя прѣдшественикъ.

Азъ дойдохъ въ министерството съ убѣждение, че ми прѣдстои да цѣря единъ голѣмъ неджгъ; нѣщо което констатирахъ и въ своя докладъ до Княза. Азъ дойдохъ стрѣснатъ отъ застрашителнитѣ данни на статистиката, която ми говорѣше, че отъ 1894. година числото на ученицитѣ въ народнитѣ училища рапидно пада, намѣсто да расте. Азъ самъ стояхъ още въ недоумѣние прѣдъ това странно социално явление и се питахъ, съ какво би могло да се обясни то? До когато у насъ се дебатираше въпроса: какъ да се избавимъ отъ ужасителния умственъ пролетариятъ, азъ знаяхъ, че съвсѣмъ обратно ние имаме всички основания, ако работитѣ вървятъ въ сжщата прогресия назадъ, да се боимъ отъ затжпяване на народната маса, а не отъ нѣкакъвъ мнимъ умственъ пролетариятъ. Обаче докато разсжждавахъ така, почнахъ да управлявамъ и какво да видя? Не се мина много врѣме и азъ забѣлѣзахъ, че се е извършилъ извѣстенъ обратъ въ развитието на учебното дѣло. Като че ли се е извършила една спасителна криза прѣзъ течението на миналата година. Азъ констатирахъ именно отъ растежа на учителския персоналъ, и отъ много други симптоми, че българскиятъ народъ, може би, въ единъ моментъ на живо самосъзнание се е стрѣснналъ отъ апатията и е тръгналъ пакъ по пжтя на прогреса. И днесъ дѣйствително азъ съмъ честитъ да съобщя, че имаме въ народнитѣ училища около 40,000 дѣца повече отъ миналата година и около 60,000 отъ по-миналата. Съобразно съ това учителскиятъ персоналъ е нарасалъ съ 400, респективно съ *600* души. Числото на новооткрититѣ народни и класни училища е не по-малко отъ **200.**

Разбира се, далечъ е отъ мене мисъльта да свръзвамъ това отрадно явление съ своята случайна личность. Азъ знамъ много добрѣ, че тукъ нѣма нищо мистично въ факта, който съобщавамъ. Азъ го отдавамъ главно на живата агитация на учителството и инспекторитѣ между населението, да се ползува отъ благата на уче-

Digitized by Google

нието. За тая цѣль сж издавани и окржжни отъ Министерството, въпросътъ за заплашителното намаление въ броя на ученицитѣ въ народнитѣ училища е билъ разискванъ и отъ учителскитѣ конференции. Готовъ съмъ да допустна, че и административнитѣ власти сж съдѣйствували значително за голѣмия обратъ въ учебното ни развитие. Което е впрочемъ за мене важно въ случая, то е голиятъ фактъ, че тая година имамъ работа съ единъ значително *по-голѣмъ* контингентъ учители и ученици, отколкото всички мои прѣдшественици отъ 1894. година насамъ. И азъ нѣма освѣнъ да се радвамъ за тоя неочакванъ почти обратъ въ нашата учебна еволуция, както трѣбва да се радва за това всѣки истински *родолюбецъ*. Ето защо, азъ не се и запитвахъ нито за мигъ, какъ ще се отнесе народното прѣдставителство къмъ моитѣ искания за увеличение на бюджета ми. Азъ не си позволихъ да допустна ни за мигъ, че то ще иска съ едно драсване на перото, да върне България пакъ назадъ на нѣколко години, да закрие за хиляди дѣца вратата на училището, върху които е написанъ съ голѣми букви чл. 78 отъ Конституцията: „Началното учение е *задължително* за дѣцата на всички български граждани". Такъва една обида, азъ не емѣяхъ да му нанеса. Азъ искрено прѣдпочитахъ хиляди джти, да оставя на други да уреждатъ учебното дѣло не съ силата на разума и на знанието, а съ силата на чървения моливъ, който безчувствено може да се разхожда по бюджетопроектитѣ и да прави Тамерлановски опустошения, безъ да подозира, какви пакости върши. Тъй да управлявамъ, азъ не мога и не смѣяхъ. Тъй да управлявамъ не можеше и да се иска отъ мене. Народното прѣдставителство не само бѣ длъжно да ми даде исканитѣ тая година кредити, но трѣбваше да ми обѣщае да подкрѣпя и за напрѣдъ материално и морално всѣки министъръ на народното просвѣщение, за да можемъ единъ день дѣйствително, да се сравнимъ и въ учебно отношение съ културнитѣ народи, защото нашата радость, за подема на образователното равнище на масата, който се проявява отново въ поголѣмото рвение на младежьта къмъ училището, е все пакъ *непълна*.

Това което казахъ за *слабостьта*, недостаточностьта на нашата грамотность изобщо, съвсѣмъ не изгубва своето значение и за днешнитѣ подобрени условия. Ние можемъ да се радваме, че имаме повече училища, повече учители и ученици отъ миналата година, но това не значи, че сме направили и въ *качествено* отношение туй, каквото се изисква отъ единъ истински прогресъ въ образованието. Въ качествено отношение нашата грамотность си остава почти сжщата, каквато я описахъ по-горѣ. Ние ще имаме за напрѣдъ наистина много повече хора да умѣятъ да четатъ и си записватъ името, но курсътъ на тѣхното учение ще бжде и за напрѣдъ все тъй недостатъченъ (5, 10 мѣсеца, година, година и 8 мѣсеца), ако не се прѣдприематъ тукъ нѣкои коренни реформи. Въпросътъ за тия реформи е единъ жизненъ въпросъ за нашето народно училище и неговото рѣшение въ най-близко бждеще е належеще. Дълбоко убѣденъ особено въ нуждата отъ едно рационално прѣобразование на

Digitized by Google

програмитѣ за основнитѣ училища, азъ поставихъ недавно цѣлия проблемъ прѣдъ учителството, което, основано на своя дългогодишенъ опитъ ще ме подкрѣпи въ искреното ми желание да подигна нашата грамотность не само въ количествено, но и въ качествено отношение. Азъ не мога, нито му е мѣстото тукъ да покажа, въ каква посока има да се извърши една бждеща реформа на основното ни учение. Но толкова може да се види и отъ горното изложение, че въ 5, 10 мѣсеца или година и половина не може да се възпита единъ добъръ български гражданинъ, че има тукъ да се прѣдвиди извѣстно разширение на основното учение, не само чрѣзъ увеличение на курсоветѣ, но и чрѣзъ създаване на повече и по-цѣлесъобразни допълнителни училища за малкитѣ и за възрастнитѣ. Тукъ ще му бжде мѣстото и врѣмето да се рѣши и толкова важниятъ въпросъ за бждещия характеръ и положението на класнитѣ училища — отъ една страна къмъ основното училище, отъ друга къмъ гимназиитѣ. Но както казахъ, тия въпроси сега собствено за пръвъ пжть солидно се изучватъ и когато бждатъ зрѣли за рѣшение, нѣма да закъснѣя да съобща полученитѣ отъ обсждането имъ резултати. Наблѣгамъ обаче още веднъжъ на обстоятелството, че инакъ отрадното явление, което се констатирва въ увеличения брой на дѣцата въ основнитѣ училища, не трѣбва да ни мами. Нашата радость би била пълна само, ако и *вжтрѣшно* бихме забѣлѣзали едно съразмѣрно развитие въ областьта на народното образование. А такъво още нѣма — и не може да има, дору въпрѣки подобрението на учителския персоналъ отъ година на година, защото не само курсътъ на основното учение е крайно недостатъченъ, но защото има и цѣлъ купъ отъ *материални* несгоди, които осуетяватъ и най-добрата воля на учителя и на министерството.

И тукъ азъ напипвамъ единъ може-би още по-голѣмъ неджгъ на нашето основно училище, отколкото е краткостьта на училищната година. То е *прѣмо печалното състояние на една голѣма часть отъ нашитѣ училищни сгради*. Прѣсмѣтнато е, че собствено само 25—30% отъ всички училищни здания въ България отговарятъ горѣ-долу на назначението си. Отъ послѣднитѣ само третата часть сж правени по нѣкакъвъ планъ, другитѣ — близу 2000 — нѣматъ абсолутно никакъвъ крой. Но най-тжжното е, че и до днесъ още на много мѣста училищата се помѣщаватъ въ селски хамбари, въ черковни килии, въ метоси, въ частни дюкяни, въ стари, срутени турски джамии и дори въ общински кръчми. Обаче и тия примитивни сгради биха най-сетнѣ послужили, ако биха могли да побератъ поне по-голѣмата часть дѣца подлежещи на задължително учение. Грозното е, че и тѣ не сж достатъчни. Указва се, че близу 1000 училищни здания въ България сж толкова тѣсни, щото училищнитѣ настоятелства сж се виждали принудени да връщатъ дѣца на български граждани, които сж искали да изпълнятъ едно строго конституционно задължение. Вслѣдствие на тая тѣснота естествено на много мѣста училищнитѣ стаи сж натъпкани съ два пжти повече дѣца, отколкото хигиената и педагогиката позволяватъ.

Digitized by Google

Може всѣки си прѣдстави при такива условия, какво прѣподаване може да става. Изрекохъ току-що думитѣ *хигиена* и *педагогика* — но менъ ме е прѣмо срамъ да ги поменувамъ: защото достатъчно е да отидете въ една голѣма часть отъ българскитѣ училища и ще се съгласите, че тия двѣ думи звучатъ на много мѣста като жестока ирония. И дѣйствително, за каква хигиена и педагогика може да става дума въ училищни сгради, на вратата на които би трѣбвало да се постави въ това отношение Дантевия надписъ: Lasciate ogni speranza, voi ch'entrate. (Оставете всѣка надежда, вие, които влазяте тукъ). За каква хигиена може да се говори въ училища, за които единъ инспекторъ пише: „Ревизията е констатирала, че класнитѣ стаи не се метатъ по цѣла седмица — смѣтъ до колѣнѣ, подоветѣ сж покрити съ 15 см. пласть отъ изсъхнала каль, стѣнитѣ съ паяжина, учебни пособия, библиотеки и други училищни принадлежности—*съ прахъ.*"

За каква хигиена може да се говори въ училища, дѣто продупченитѣ ламаринени печки съ изкривенитѣ кюнци се палятъ не съ дърва, а съ говежди торъ и пушатъ тъй, щото димътъ въ стаята съ ножъ може да се рѣже. „Имахъ случай, пише другъ инспекторъ, да отида въ нѣкои села и намѣрихъ класнитѣ стаи толкова задимени, че при влизането си въ тѣхъ не можахъ да съзра, освѣнъ ученицитѣ отъ първитѣ два чина." Впрочемъ *такива* условия да сжществуваха поне, защото на много мѣста и говежди торъ даже нѣма, а настоятелствата се отказватъ да набавятъ дърва, понеже били скжпи, (въ който случай всѣки ученикъ си носи като въ блаженитѣ турски врѣмена по цѣпеничка въ училището), или ако отъ врѣме на врѣме стоварватъ по една кола сурови дърва въ училищния дворъ, не позволяватъ да се отварятъ прозорцитѣ за провѣтрюване на въздуха, ако и отъ димъ ученици и учители да се задушатъ,—за да не изстине стаята, та да става нужда да се пали пакъ и се харчатъ дърва. Ето нашата хигиена, която прѣдписва въ всѣка училищна стая да има вентилаторъ. Даже прозорцитѣ, едничкитѣ възможни вентилатори, се заковаватъ отъ училищнитѣ настоятели. Едничката утѣха на учителя е, че на много мѣста прозорцитѣ не сж съ джамове, а сж съ халваджийска книга, та достатъчно е единъ пръстъ да създаде единъ чуденъ вентилаторъ. При такива прозорци какво освѣтление може да сжществува, оставямъ на фантазията на всѣкиго да си го изрисува. Модерната хигиена прѣдписва прозорцитѣ да бждатъ високи и само отъ лѣвата страна на дѣцата. Нашитѣ училищни прозорци, ако не сж излѣпени съ книга, — или сж съвсѣмъ малки и недостатъчни, или пъкъ обратно, училището прилича на фенеръ, защото прозорци има отъ всичкитѣ 4 страни.

Боя се да не ви отекча, като ви водя като Дантевия Виргили изъ ада на голѣма часть отъ българскитѣ училища. Но азъ съмъ длъженъ поне съ пръстъ да покажа или да припомня още нѣколко прѣлести. Знаете ли, помните ли, дѣ и какъ и съ какво пиятъ нашитѣ дѣца вода въ училището? Виждали ли сте въ какво състояние се намиратъ отворенитѣ за всѣка нечистотия чебри, продупченитѣ га-

Digitized by Google

зови тенекета, или шутитѣ стомни, отъ които пиятъ всички ученици? Не сте ли настръхвали при мисъльта, какъ лесно при такива условия могатъ да се разнасятъ най-грознитѣ епидемии? А най-сетнѣ — last not least — спомняте ли си за хигиената на нашитѣ училишни отходни мѣста? Наистина, не е твърдѣ естетично да се говори за такива нѣща, но азъ сигурно не го правя отъ фриволность, защото въ културнитѣ страни отдавна е признато, че едно отъ най-главнитѣ условия да се запази здравето на ученицитѣ е, да има хигиенични отходни мѣста. За каква хигиена може да говорите обаче въ училища, при които или нѣма никакви нужници (дѣцата въ такива случаи се ползуватъ отъ близкитѣ ливади или отъ гората: единъ учитель се оплаквалъ на инспектора, че като пуснѣлъ дѣцата въ междучасие за извѣстни нужди, улавяли гората и за половинъ часъ не можелъ да ги прибере) — или, ако ги има, сж разтворени за всички вѣтрове, зимѣ и лѣтѣ, общи за момичета и момчета или даже за всички проходещи.

Добрѣ би било да погледнемъ, доколко и училищната покжщнина отговаря на модернитѣ хигиенични условия. Но азъ намирамъ, че е достатъчно, всѣки единъ да си спомни своитѣ собствени ученишки години, — да си спомни дългитѣ наржбени чинове, на които сѣдятъ като сардели два пжти повече ученици, отколкото трѣбва, на които можешъ да се покатеришъ само прѣзъ гърбоветѣ на другаритѣ, на които не е възможно ни да се облегнешъ, ни да се изправишъ и пр. и пр. Спомнете си тъй нареченитѣ черни дъски, които сж тъй избѣлѣли, че едва се познава тебешира по тѣхъ . . . Спомнете си, дѣ и кога сте видѣли прѣзъ цѣлия си ученишки животъ плювалници, стъргалки за обуща, закачалки за дрехи и пр. и пр. — нѣща найелементарни, които може да намѣрите въ всѣко скромно училище въ културна Европа покрай мивалника — и термометра . . .

Най-сетнѣ имайте добрината да погледнете, въ какво състояние се намиратъ на много мѣста и учебнитѣ ни помагала, и училищнитѣ ни библиотеки, безъ които и най-скромното училище не може, и вие и тукъ ще се убѣдите, че сме още много назадъ , . .

Е добрѣ, слѣдъ всичко това нѣмамъ ли и азъ право да кажа като моя колега отъ военното министерство: Ние имаме наистина една сравнително голѣма учебна армия, обаче погледнете я въ какво положение се намира тя. Вижте ѝ казармитѣ — училищата, вижте и пушкитѣ — учебнитѣ помагала, смѣтнете, колко собствено е кратъкъ срокътъ на нейното обучение, вижте я и нея често — гола и боса, безъ цървули, безъ топли дрешки . . . Турете слѣдъ това ржка на сърдце, и кажете си: може ли такъва една армия да ви задоволява напълно. Може ли на нея да оставите спокойно бждещето на отечеството и не сте ли длъжни, както се грижите да създадете една боева армия, способна да защити границитѣ на отечеството, да възпитате и поколѣния, готови всѣки моментъ да отстоятъ не по-малко тежката борба за национално сжществувание, изъ която излизатъ побѣдители тия, що сж носители на една по-висока култура, на единъ по-високъ моралъ?

Digitized by Google

Да задамъ тоя въпросъ, значи да улесня отговора му. Азъ не се съмнявамъ ни най-малко, че тоя отговоръ ще бжде утвърдителенъ. А това е най-важното. За мене има прѣди всичко голѣмо значение, правотата на моето искание да се признае по принципъ отъ тия, които сж повикани да даватъ срѣдствата за неговото осжществение Другъ е въпросътъ, кога то ще може да се изпълни. Азъ знамъ прѣвъзходно, че това не може да стане въ нѣколко мѣсеца. Тукъ трѣбва въ нѣкои области дълго врѣме да се работи, но да се работи планомѣрно. Една отъ първитѣ ни грижи трѣбва да е, *да си построимъ училища,* които да отговарятъ на своето назначение. Не искамъ да се впущамъ въ подробности, но, чини ми се, че ние не ще можемъ рѣши тоя въпросъ инакъ освѣнъ съ единъ *специаленъ училищенъ заемъ отъ нѣколко милиона лева.* Държавни помощи каквито едно врѣме се отпущаха дору до размѣръ на 800,000 лева сж все пакъ само палиативи.

* * *

Въ свръзка съ добрата уредба на основнитѣ училища е естествено и въпросътъ за *учителскитѣ заплати* — въпросъ капиталенъ, който изисква своето *окончателно рѣшение* въ най-близката сесия на народното събрание.

Независимо отъ това, че тия плати сж недостатъчни, днесъ има разсилни въ София които получаватъ повече отъ много народни учители — не говоря за писари, регистратори, архивари и други чиновници безъ никакъвъ цензъ — независимо отъ обстоятелството, че учителскитѣ плати, съотвѣтно съ труда, който учителството полага и съ отговорностьта на поста, който заема, сж прѣмо мизерни, *тия плати не се получаватъ още редовно.* Учителството е измислило единъ специаленъ терминъ за тия мѣсеци, прѣзъ които на много мѣста е принудено да се храни само съ голи обѣщания. Тия мѣсеци се наричатъ „гладни мѣсеци". Тѣ сж 4-тѣ послѣдни мѣсеца отъ годината.

Законътъ отъ 1891. година прѣдвидѣ, както е извѣстно, за пръвъ пжть цензъ за народнитѣ учители—пълно педагогическо образование—ала срѣщу това се постара да осигури материалното имъ положение. Въ онова врѣме, когато се създаде законътъ, азъ бѣхъ младъ началникъ на отдѣление и мене се падна честьта да напиша мотивитѣ къмъ закона. Ето какво казвахъ азъ тогава и което поддържамъ напълно и днесъ:

„Врѣме е вече да се вдигне народния учитель отъ унизителното положение на единъ пария, на единъ наеменъ слуга. *Пазаряването* на учителитѣ трѣбва да личи само за споменъ въ историята на нашата педагогика. Неговото практикуване е унижение за онова съсловие, отъ което зависи въспитанието, благоденствието, бждащето на отечеството. Робътъ учитель неможе да въспитава освѣнъ пакъ роби. За това нека се урегулиратъ платитѣ на учителитѣ веднажъ за всѣкога, нека се обезпечи въспитателътъ на народа и въ материално отношение, нека почувствува и той най-сетнѣ, че заслужва напълно това, което му се дава. Съ материалното освобождение на учителя ще се повдигне и неговото морално значение прѣдъ населението. Учительтъ ще стане, при дадени добри условия, тоя, което той е въ всички напрѣднали държави — най-влиятелното лице въ селото, покрай лѣкаря или духовника.

Digitized by Google

А това нѣма освѣнъ да се желае не само въ интереса на общото народно просвѣщение, а и въ интереса на всички държавни наредби. Ако нашиятъ учитель безъ всѣкаква педагогическа подготовка, съ самоножертвуване, съ лишения, изтезания, съ безчеловѣчни мъки можа да извлѣче единъ народъ отъ най-дълбокото невѣжество, да му вдъхне животъ и вѣра въ собственитѣ сили, да го докара съ неимовѣрни усилия до самия прагъ на свободата, нѣма съмнѣние, че сѫщиятъ тоя учитель, ако му се даде възможность да се развие да се приготви солидно за своята карiера и да се постави вънъ отъ всѣка грижа за насѫщния си хлѣбъ, нѣма да измѣни основитѣ качества, които уважаваме въ него, а напротивъ ще ги обогати съ нови и ще ги употрѣби за просвѣщението на народа, въ модерното значение на думата просвѣщение, както едно врѣме ги употрѣби за пробуждането на народа

За жалость практиката е доказала, че идеалътъ който министерството прѣслѣдва — економическото освобождение на учителя, е невъзможно да се постигне съ срѣдствата на отдѣлни общини. Законътъ за общественитѣ училища прѣдвижда дѣйствително въ тия случаи, дѣто общинскитѣ приходи не сѫ достатъчни за покриването на всички разноски по поддържанието на училищата, особенни училищни налози, но тая инъкъ прѣвъсходна мѣрка губи много отъ своята практическа стойность съ това, дѣто размѣрътъ на училищнитѣ даждия не е никакъ опрѣдѣленъ. Вслѣдствие на тая неясность на закона не е можало и да има пълна справедливость въ разпрѣдѣлението на училищнитѣ тегоби.

До когато богатитѣ общини, които притежаватъ оздравени училищни фондове, сѫ се минавали безъ всѣкакви или съвсѣмъ малки училищни налози, бѣднитѣ общини, които би трѣбвало най-малко да бѫдѫтъ обложени, сѫ били длъжни да уравновѣсяватъ училищнитѣ си бюджети съ непосилни истъщителни налози, които не само сѫ убивали интереса на гражданитѣ за училищното дѣло, но сѫ бивали причина за материалното опропастяване на общинитѣ, отъ което разбира се и училищното дѣло най-много е страдало. — Единчкиятъ начинъ, да се прѣмахне тая вопиюща несправедливость и заедно съ нея всичкитѣ нейни лоши послѣдствия, споредъ моето мнѣние е да се разхвърлятъ тия налози равномѣрно на всичкитѣ български граждани, които ще се ползуватъ отъ благодѣянията на просвѣщението. Разпрѣдѣлението на петътѣ процента отъ прѣмитѣ даждия, които законътъ прѣдвижда за поддържание на училищата, ще става по една недвижимъ за всѣкога опрѣдѣлена пропорция. Понеже учителскитѣ платы прѣдставятъ най-значителната и най-тежката сума въ училищнитѣ бюджети на разнитѣ общини — и понеже именно въ издължениятa си спрѣмо учителитѣ общинскитѣ съвѣти сѫ намирали винаги най голѣмитѣ затруднения, то Министерството прѣдвидѣ, да се употрѣбява за напрѣдъ училищнитъ налогъ само за покриване на учителскитѣ платы, опрѣдѣлени точно въ законопроекта, като се задължаватъ общинитѣ да носятъ $^1/_3$ отъ надлѣжнитѣ разноски, а правителството двѣ трети.

По тоя начинъ и въпросътъ за положението на учителитѣ ще се рѣши въ тая смисълъ, въ който е желателно да бѫде рѣшенъ, и общинитѣ ще се освободѫтъ отъ единъ данъкъ, който бѣше лишенъ отъ всѣка законность, понеже размѣрътъ му не бѣше опрѣдѣленъ отъ единчката компетента власть, отъ законодателното тѣло".

Законопроектътъ стана най-сетнѣ законъ. Въ единъ специаленъ членъ се прѣдвидѣ $^2/_3$ отъ заплатитѣ на учителитѣ въ общинскитѣ, околийскитѣ или окрѫжнитѣ училища да се отпущатъ отъ държавата и нужната сума да се вписва всѣка година въ бюджета на министерството, а една трета часть отъ надлежнитѣ общини, околии и окрѫжия. Защо именно $^2/_3$ да се даватъ отъ държавата, а не $^1/_3$ или $^1/_2$, това естествено малцина знаятъ. Може би нѣкои да подозиратъ, че тия отношения сѐ основаватъ на нѣкакви дълбоки статистични данни? Съвсѣмъ не. Бѣхъ честитъ, да бѫда посветенъ въ „съкровенитѣ мисли на законодателя"—ще го кажа. Тоя, който пише

Digitized by Google

настоящитѣ редове, *бѣше именно дълбоко убѣденъ още въ онова врѣме, че економическото робство на учителя ще прѣстане само тогава, когато той се еманципира въ материално отношенпе съвършено отъ общинитѣ.* Покойниятъ Живковъ, самъ старъ учитель, не бѣше далечъ отъ това съзнание. Обаче като човѣкъ на реалната политика и въ нѣкои отношения застжпникъ на правата на нашитѣ комуни, той се уплаши, да не го обвинятъ, че отнема всѣка автономия на общинитѣ въ уредбата на учебното дѣло и за това не се рѣши, да прѣхвърли цѣлитѣ учителски плати върху държавата, толкова повече че по онова врѣме учителитѣ се назначаваха и уволняваха направо отъ министерството. И Живковъ сгрѣши. Защото неговиятъ компромисъ не му помогна. Нито автономнитѣ общини можеха да бждатъ доволни, нито учителитѣ. Първитѣ наистина се отърваваха отъ една тежесть, но тѣхнитѣ права все пакъ по новия законъ бѣха фиктивни. Учителитѣ се освобождаваха отъ едно економическо робство, но само отчасть и за да попаднатъ въ друго: въ по-тежкото робство на партизанското своеволие. Тѣ ставаха чиновници, безъ да иматъ поне пълната заплата осигурена отъ Държавата. Помнятъ мнозина, какви бѣха послѣдицитѣ отъ новото положение. Цѣлото по-либерално учителство счете за нужно да осжди quasi— антидемократичния законъ на Живкова, който прѣобръщалъ учителя въ една безправна и безмълвна машина и подбивалъ автономията на общинитѣ. Трѣба да се признае, че учителството имаше дѣйствително извѣстни основания да негодува, особено когато законътъ почна да се прилага не съвсѣмъ правилно, и се допустнаха въ разпрѣдѣлението на учителитѣ по категории нѣкои грѣшки. Обаче това не попрѣчи на учителството да използува новото положение създадено отъ закона, въпрѣки неговитѣ стѣснителни норми. То продължаваше да критикува, но едноврѣменно то за първъ пжть се усѣти единъ важенъ факторъ въ държавата. За пръвъ пжть народниятъ учитель почна „да се издига отъ унизителното положение на единъ пария, на единъ наеменъ слуга". За пръвъ пжть той съзна своята важность и своята сила. Наистина държавата му окачаше своитѣ стѣснителни вериги отъ параграфи, но нима економическото робство, свързано съ положението на учителя като наеменъ общински слуга, бѣше по-леко? Така стана, че учителството се примири съ новитѣ норми на закона, въпрѣки всички теоретични хули. И настжпа най-сетнѣ единъ моментъ, когато мнозина захванаха да съжаляватъ дору туй, което бѣхъ съжалявалъ и азъ, именно че Живковъ не се рѣши да прокара новата реформа до край: че въ ония врѣмена, благоприятни за всѣко по-крупно начинание, той не отне отъ общинитѣ всичката тежесть на учителскитѣ плати. Защото какво се случи въ послѣдствие? Моето дълбоко убѣждение, че учительтъ съ економическото си освобождение ще се освободи и морално, се оправда напълно. Въпрѣки подчиненото положение, което законътъ му създаваше, въ него почна да се развива едно класово съзнание. Възникнаха учителски дружества, учителски органи, най-сетнѣ дойде и учителскиятъ съюзъ да обедини голѣма часть отъ учителитѣ въ една

Digitized by Google

обща организация. Нека не отиватъ да ми говорятъ, че такъва една еволуция бѣ възможна при старото положение на учителя, принуденъ да проси за насѫщния си хлѣбъ, гавра на всѣки невѣжа общинарь. Знамъ, има мнозина, които не се радватъ твърдѣ на това развитие на учителството. Има не малко, които намиратъ, че учителството, станало господарь на себе си, става понѣкога малко неудобно. Азъ си позволявамъ все пакъ, ако и да съзнавамъ, че има доза истина въ това мнѣние, да твърдя, че тая вина се изкупва стократно съ ползата, която ще принесе на народа едно свободно учителство. Азъ се не боя отъ това развитие. Скърбя само едно: че учительтъ не се освободи още на врѣмето си *напълно* отъ економическата си подчиненость подъ общинитѣ—защото опасноститѣ, които той съглеждаше въ закона, не се оправдаха. Не се мина много врѣме, и държавата, слѣдъ като поуреди чрѣзъ извѣстна централизация новия учебенъ апаратъ, сама се отказа отъ правата си да назначава и уволнява учителитѣ, и днесъ ние имаме въ това отношение едно положение, което ни напомня врѣмената прѣди закона. Общинитѣ избиратъ пакъ своитѣ учители, обаче като се съобразяватъ съ извѣстни строги наредби. Министерството нѣма никаква друга намѣса въ цѣлия процесъ на назначаването, освѣнъ дѣто има право да наложи *veto* чрѣзъ инспектора, ако наредбитѣ не се съблюдаватъ. Сѫщо така почти се е отказало министерството и отъ правото на уволнение, право дадено днесъ на Окрѫжнитѣ Училищни Съвѣти.

Грозниятъ страхъ, че държавата като една хидра ще глътне учителството, се оказа суетенъ. И днесъ учителството се кае горчиво, че е разбирало тъй злѣ своитѣ интереси. Неговото най-горещо желание днесъ е, да се освободи економически съвършено отъ общинитѣ. И има защо да се кае: цѣлъ редъ общини сѫ лоши, неизправни платци, начинайки отъ Софийската.

Тия общини продължаватъ да ни напомнятъ едно печално минало, когато учителитѣ бѣха щастливи, ако получаха половината отъ условената си плата въ изтъркани монети — и то слѣдъ дълги колѣнопрѣклонни молби. Ето защо историкътъ на нашето училищно дѣло не може да не се пита изуменъ, дѣ щѣше да бѫде днесъ това дѣло, ако съ закона отъ 1891. година не бѣше се извършилъ единъ рѣшителенъ прѣвратъ, ако бѣше прѣдоставено само на общинитѣ да уреждатъ своитѣ училища въ материално отношение. Нека не се мисли обаче, че въ това питане лежи нѣщо обидно за нашитѣ общини. Никой повече отъ мене не съзнава грамаднитѣ заслуги на общинитѣ за развитието на образованието у насъ отъ първитѣ зари на възраждането до освобождението. Нашитѣ общини съ своитѣ скромни срѣдства извършиха чудеса, обаче тия срѣдства не бѣха достатъчни да задоволятъ и изискванията на модерната школа, на модернитѣ училищни нужди на страната. Много общини се разориха економически въ своя стремежъ да се развиятъ по-скоро. Бюджетнитѣ имъ приходи почнаха да недостигатъ. Явиха се дефицити, слѣдъ дефицититѣ — заеми, а слѣдъ заемитѣ — банкови запори и фалименти. Отъ тоя погромъ

Digitized by Google

на много общини трѣбваше естествено да пострада и училищното дѣло. Третата часть отъ учителската плата можа да се осигури само съ едно измѣнение на чл. 182. отъ закона за нар. просвѣщение. Въ 1899. год. Народното Събрание прие слѣдното прѣдложение: първитѣ суми отъ октроата и общинскитѣ връхнини да се задържатъ за учителскитѣ плати. Съ това измѣнение се помогна дѣйствително значително да се прѣмахнатъ на много мѣста *гладнитѣ мѣсеци* обаче *на много мѣста,* а не и навредъ. Гладнитѣ мѣсеци продължаваха и продължаватъ да сѫществуватъ още тамъ, дѣто учителскитѣ плати сѫ по-голѣми отъ октроата и връхнинитѣ, дѣто бирницитѣ не изпълняватъ строгото прѣдписание на законитѣ, или, което е най-обикновено дѣто банката е наложила запоръ върху общинскитѣ приходи. Обаче не лежи въ това обстоятелство най-голѣмата врѣда отъ тоя начинъ на изплащане третата часть отъ учителскитѣ плати. Цѣлиятъ въпросъ има и една много грозна морална страна. — Като се *заставятъ* общинитѣ *насила,* съ законъ, да даватъ най-добритѣ си приходи за осигуряване на учителскитѣ плати, пораждатъ се тайни или явни вражди между общинскитѣ власти и учителството. Единъ кметъ или общински служитель, който е принуденъ да плаща на учителя, прѣди да вземе собствената си плата, който не може да употрѣби поне часть отъ приходитѣ на октроата за най-належащитѣ нужди на общината или дору на самото училище, лесно привиква да съглежда въ учителя единъ врагъ. Отъ тамъ неприязненитѣ отношения между много кметове и учители. Най-грозното е обаче, че много пѫти цѣли общински съвѣти почватъ да усѣщатъ тежестьта на учителя. Не бидейки въ състояние да плащатъ на повече и на по-добри учителски сили, училищнитѣ настоятелства на много мѣста държатъ постановления противъ тоя или оня учитель, защото имъ е скѫпъ, или защото билъ излишенъ. Тѣмъ имъ трѣбватъ евтини учители. Ако би било възможно, да си ги пазарятъ даже, като въ хубавото старо врѣме! Но понеже това не е възможно, министерството нека гледа, да се съобразява съ бюджета на общината. Може всѣки си прѣдстави при такива условия, какъ се реди учителски персоналъ! И почватъ се тогава протести и парапротести. Тозъ учитель скѫпъ — не го щатъ. Не имъ трѣбва тѣмъ опитенъ II или I стъпененъ учитель. Дайте имъ волнонаеменъ, само да е евтинъ. — Открие се нѣгдѣ ново отдѣление, пакъ оплаквания до Бога. Създавало се мѣсто за лишни учители и т. нат. безъ конецъ. При такива условия ако министерството би обръщало внимание на протеститѣ на общинитѣ противъ скѫпитѣ, т. е. опитнитѣ, стъпенуванитѣ учители, ние бихме се намѣрили естествено единъ день тамъ, отдѣто наченахме.

На това има само единъ лѣкъ: *общинитѣ да се освободятъ отъ тежкото задължение или свещеното право,* както искате, *да даватъ* $^1/_3$ *часть отъ учителската плата.* Съ това ще се тури веднажъ за винаги край на оплакванията отъ скѫпитѣ учители и ще се прѣдотврати и друга една голѣма морална язва. Азъ ще я нарека съ грозното ѝ име — *подкупничеството.* Да, под-

Digitized by Google

купничеството, защото, работата е стигнала до тамъ, че учители, за да накаратъ нѣкои кметове, да ги условятъ, отказватъ се отъ часть отъ общинската плата въ полза на кмета, черквата или общината. А това е чистѣйши развратъ. Това е една гангрена, която ще изчезне още въ зародиша си, само ако се тури край на търгуването между учители и кметове за заплатата прѣзъ „гладнитѣ мѣсеци". А това ще стане само, *като приеме държавата върху себе си цѣлитѣ учителски заплати.*

Увеличението въ числото на ученицитѣ и учителитѣ въ основнитѣ училища докара естествено съ себе си и едно увеличение на *инспекторския персоналъ.* Ползата отъ училищния инспекторатъ бѣ призната още отъ окупационното правителство. Щомъ се положиха първитѣ основи на една по-модерна учебна администрация у насъ, учрѣдиха се и 7 губернски училищни инспекции — 5 отъ тѣхъ за сѣверна България, 2 за южна. Въ 1879. г. училищниятъ инспекторатъ биде реформиранъ, и за сѣверна България се опрѣдѣлиха 16 инспектори, а за южна — по единъ за всѣка околия. Слѣдъ съединението цѣлата страна биде раздѣлена на 45 учебни окржжия съ по единъ инспекторъ за всѣки окржгъ. Но скоро се видѣ, че и тоя брой е недостатъченъ и съ закона за инспекцията на класнитѣ и основнитѣ училища отъ 31, дек. 1898. г. това число се увеличи на 58, като се въведе системата на двойния инспекторатъ. Създадоха се 10 училищни окржжия и 48 училищни околии. Не се минаха обаче и три години отъ тая важна реформа — и ето че числото на околийскитѣ инспектори биде намалено по чисто *економически причини* отъ 48 на 24, така щото на единъ инспекторъ прѣзъ 1901—1902. г. се падаха срѣдно по 120 училища и по 235 души учители, когато прѣзъ 1879—80. учебна година единъ инспекторъ е надзиравалъ 66 училища и 86 учители, прѣзъ 1890—91 — 61 училища и 94 учители, прѣзъ 1894—95 — 68 училища и 144 учители. При такива условия естествено никой нѣма право сериозно да обвинява инспекторитѣ, че не сж изпълнявали точното прѣдписание на закона и правилницитѣ, които ги задължаватъ поне два пжти въ годината да посѣщаватъ училищата въ своя окржгъ, да ревизиратъ учителитѣ и да се произнасятъ върху тѣхната компетентность. А и още колко други задължения иматъ инспекторитѣ, които нѣма защо да се изреждатъ тукъ! Въ всѣки случай единъ инспекторъ, който има да ревизира 235 учители — нѣма физическа възможность да стори това. Намалението на инспекторитѣ прѣзъ 1901. г. ни се прѣдставя прочее просто като една подигравка съ самата задача на инспектората. Ако е трѣбвало да се балансира приходо-разходниятъ бюджетъ на държавата, да се помогне на тая да излѣзе отъ една опасна финансова криза, нѣмало е защо числото на инспекторитѣ да се намалява отъ 48 на 24. Много подобрѣ е било, да се заличи цѣлиятъ кредитъ за инспекторитѣ, съ което е щѣло да се получи много по-голѣма економия. А разбира се, още по-радикално срѣдство би било, да се затворятъ половина отъ училищата — и ето една економия отъ нѣколко милиона, а

Digitized by Google

не отъ нѣколко десетки хиляди. За добра честь министерството само е съгледало миналата година резултата отъ своята вандалщина и е увеличило броя на инспекторитѣ поне съ 12; така че днесъ ние имаме 36 околийски инспектори за цѣла България. На всѣки околийски инспекторъ сж се падали прѣзъ миналата учебна година по 162 учители. Обаче и това число е не по силитѣ и на най-енергичния инспекторъ, защото нему се възлага да посѣти всѣки учитель по всѣки прѣдметъ, за да може да си състави мнѣние за неговитѣ способности, отъ което зависи и повишението на учителя — нему се възлага да ревизира срѣдно около 340 отдѣления, пръснати върху трамадни пространства, възлага му се освѣнъ това да се грижи за уредбата на вечерни и недѣлни училища, читалища, общински училищни библиотеки, училищни градини, училищни фондове и т. н. Очевидно е за всѣкиго, че при наличния брой инспектори — всичко 36 и 12 окржжни — тия задачи не могатъ се постигна. Още помалко може да се говори за тѣхъ, когато, като тая година, числото на учителитѣ се увеличава съ 400, на училищата съ 200, а на ученицитѣ съ 40,000. Ето защо, за да може инспекторскиятъ институтъ да функционира съвършено правилно, би трѣбвало числото на околийскитѣ инспектори да се удвои, отъ 36 на 72, така щото да има за всѣка околия по единъ инспекторъ. Това е нормалниятъ минимумъ, който трѣбва да се стремимъ да постигнемъ. За голѣмо съжаление пакъ финансови мотиви ме принудиха да се задоволя тая година само съ едно частично увеличение, съ което едва-едва достигаме това, което бѣ създалъ законътъ отъ 1898. г. Азъ считамъ обаче за нуждно да заявя, че не съмъ доволенъ отъ това положение на инспектората. Ако едно врѣме въ Източна Румелия можеше за всѣка околия да има по единъ инспекторъ, съединена България трѣбва да се срамува, че въ туй отношение е отишла назадъ.

* * *

По отношение на *срѣднитѣ училища* най-крупнитѣ увеличения се дължатъ *на създаването на двѣ цѣли гимназии* въ София — на възприемането отъ държавата на *Шуменската Нанчова дѣвическа гимназия*, и на бившитѣ държавни *трикласни училища* въ Бургасъ, Станимака и Чепеларе, отъ които това въ послѣдния градецъ бѣ дълго врѣме едно културно огнище не само за нашия родопски край, но и за нашитѣ населения отвждъ границата. Това огнище биде закрито по всѣка вѣроятность по партизански съображения или по много кжсогледа политическа економия.

Нѣщо съвсѣмъ ново въ бюджета ми за мжжкитѣ срѣдни и специални училища прѣдставлява прѣди всичко *институтътъ на учителя-лѣкарь*, който институтъ прѣдизвика откриването на една необходима служба при централното управление: службата главенъ училищенъ лѣкарь. За напрѣдъ при всѣко държавно училище ще има единъ волно-наеменъ учитель, докторъ на медицината, който ще прѣподава хигиена, антропология, попу-

Digitized by Google

лярна медицина, и ще взема участие въ учителскитѣ съвѣти съ право на гласъ. Неговата задача ще бжде да се грижи за здравственото състояние на ученицитѣ, да ги прѣглежда, да взема мѣрки за дезинфекция на зданията и ученицитѣ въ случай на заразителни болести, да прави антропологични наблюдения върху дѣцата и пр. Точнитѣ длъжности на тия лѣкари (за дѣвич. гимназии — лѣкарки) ще бждатъ опрѣдѣлени съ специаленъ правилникъ. Реформата, която въвеждамъ, ще даде, вѣрвамъ, отлични резултати. Нѣма съмнѣние, че у насъ, дѣто хигиеническитѣ понятия сж тъй малко разпространени, хигиеничнитѣ навици — тъй слаби, институтътъ на учителитѣ лѣкари ще принесе голѣма полза. Въ всѣки случай България нѣма да иска, мисля, да остане и въ туй отношение съвсѣмъ назадъ, дору отъ Япония, дѣто въ 1901, год. е имало училищни лѣкари въ 178 срѣдни, 58 педагогически, 42 дѣвически висши, 215 технически, 2 специални и 4 смѣсени училища, независимо отъ училищнитѣ лѣкари въ народнитѣ училища, броятъ на които билъ не по-малко отъ 6701. Въ Америка правилницитѣ прѣдписватъ на училищнитѣ лѣкари да посѣщаватъ училищата всѣка сутринь, да прѣглеждатъ прѣдставенитѣ болни дѣца, а заболѣлитѣ и неявилитѣ се въ училището — да лѣкуватъ въ кжщи. Отлично е уреденъ институтътъ на училищнитѣ лѣкари, особенно въ Маджарско, дѣто отъ кандидатитѣ се изисква да положатъ при университета особенъ изпитъ по училищна хигиена и училищно законодателство.

Отъ казаното до тукъ може да се види, че имаме достатъчно насърдчителни примѣри, отъ които ще се ржководимъ. Съ радость трѣбва да се констатира, че и въ новия законъ за народното здраве въпросътъ за училищнитѣ лѣкари и училищната хигиена въ основнитѣ училища е правилно рѣшенъ.

При *педагогическитѣ училища,* които се нуждаятъ отъ значителни прѣобразования, прѣдвиждамъ да се открияття за напрѣдъ *интернати* или полуинтернати и *образцови ферми.* Послѣднитѣ ставатъ необходими, щомъ влѣзе въ сила законътъ за училищнитѣ стопанства. Тъй като въпросътъ за устройството на интернати или полуинтернати се изучва още, въ бюджета е прѣдвидена само една сравнително не голѣма сума за откриване на образцова училищна ферма при педагогическото училище въ Кюстендилъ. Постъпенно ще се основатъ обаче такива и при другитѣ наши препарандии.

Дѣвическитѣ гимназии, както сега сж уредени съ два клона: общообразователенъ и педагогически, не ме задоволяватъ. Тѣ ще се прѣобърнатъ отчасть въ пълни гимназии, по типа на мжжкитѣ, отчасть въ дѣвически педагогически училища. Не ме задоволява и организацията на петокласнитѣ дѣвически училища. Обаче реформитѣ въ тия заведения ще бждатъ повече отъ вжтрѣшенъ характеръ и поне за сега нѣма да обрѣменяватъ бюджета. Едничкото нововведение тукъ, което е свързано съ минимални разходи, е необходимото откриване на единъ специаланъ курсъ за *учителки бавачки,* — учителки за дѣтскитѣ градини при една отъ Софийскитѣ дѣвически гимназии. — Смѣтамъ именно, че въпросътъ

Digitized by Google

за забавачницитѣ, е отъ такъва еминентна важность за цѣлата страна, особено за краищата съ смѣсено население, щото е прѣстжпление, да не му се даде по-скоро едно правилно рѣшение.

Както е извѣстно, въ закона отъ 1891. година дѣтскитѣ училища се поставиха наравно съ основнитѣ. Чл. 14. гласи буквално: Началното учение се получава въ *дѣтскитѣ и въ основнитѣ училища.* Тая важность имъ се даде първенъ прѣдъ видъ на особенитѣ неблагоприятни условия, при които сжществува и се развива нашето сѣмейство, въ много отношения неспособно, да изпълни оная възпитателна рола, която то би трѣбвало да играе. Колко сж дѣйствително тия български челяди, въ които бащата и майката разбиратъ добрѣ своя възпитателски дългъ? Не сж ли повечето дѣца у насъ изоставени на случайното и винаги врѣдно влияние на улицата? Кой се грижи за тѣхъ, особено до законната възрасть за задължителното учение, когато училището идва на помощь на сѣмейството? Кому дохажда на ума да се запита, какви впечатления приема крѣхката дѣтска душа отъ грозната срѣда, въ която се развива. А не ли въ тая възрасть впечатленията сж особено силни? Всичко това ни накара въ 1891. година, да прѣдвидимъ въ закона цѣла една мрѣжа отъ дѣтски училища или дѣтски градини, която постъпенно да се простре по цѣла България и да замѣсти въ нѣкои отношения недостатъчно подготвеното за своята мисия сѣмейство.—Но не бѣше това едничката цѣль на законодателя. Отъ дѣтскитѣ градини ние очаквахме и друга полза: една грамадна полза за смѣсенитѣ населения, специално за инороднитѣ елементи, които чрѣзъ дѣтскитѣ училища добиваха възможность още отъ най-ранна възрасть да си усвоятъ официалния български езикъ и да се ползуватъ отъ правата на българскитѣ граждани. Защото министерството нѣмаше никакви скрити намѣрения: да прѣтопява инородцитѣ, както ги нѣма и сега. Много отъ тия инородци, по силата на нѣщата, сами единъ день ще изчезнатъ въ българската стихия, особено ако къмъ чисто формалното влияние се прибави и културното надмощие. Дѣтскитѣ училища се оказваха така една необходимость особено за смѣсенитѣ градове и села въ гръцкитѣ, гагаузкитѣ и влашкитѣ краища. Най-вече се нуждаяха отъ тѣхъ тия послѣднитѣ, защото не притежаваха никакви свои частни училища и биваха принуждавани често безъ най-елементарни знания на българския езикъ да постжпватъ въ българскитѣ училища, дѣто ги посрѣщаше единъ учитель, който не знаеше ни дума влашки. Колко по-улеснена би била работата на народното училище въ такива краища, ако дѣцата биха прѣминали прѣзъ една забавачница, прѣзъ едно дѣтско училище. — Тия и подобни бѣха съображенията, които ни накараха да искаме да се осигури сжществуванието на дѣтскитѣ градини чрѣзъ законъ, да се постанови даже тѣхната *задължителность*, съотвѣтно съ образуванието на персоналъ за тѣхъ. За послѣдната цѣль бѣ повикана отъ Швейцария една специалистка, която откри образцова забавачница при Софийската Гимназия и теоретически и практически курсъ за бждещитѣ кандидатки за учителки. Нѣма да се простирамъ върху историята на

Digitized by Google

тоя курсъ на тая забавачница—история дълга и неособено отрадна. Ще кажа само толкова, че въпрѣки всички трудности Фребеловата метода се въведе въ нашитѣ гимназии, ученичкитѣ получиха атестати, които имъ даваха право да прѣподаватъ и въ забавачници. Почна се тогава трѣскаво приложение на закона. Отвориха се на много мѣста забавачници. Но, както толкова други реформи у насъ, тъй и тая умрѣ съ своя инициаторъ. Нашитѣ министри не познаватъ, какво значи продължение на извѣстни традиции. Достатъчно е, прѣдшественикътъ да е създалъ нѣщо, за да се унищожи. А може то и да не е толкова лошо и абсурдно. Тъй стана и съ забавачницитѣ. Тѣ прѣстанаха да бждатъ прѣдметъ на грижитѣ на министерството, а съ това имъ се даде смъртенъ ударъ. Прѣдоставени прѣдимно на частната инициатива, тѣ продължаватъ тукъ-тамъ да крѣятъ. Министерството крѣпи по инерция още нѣколко забавачници въ нѣкои гръцки градища, но образцовата дѣтска градина въ София се закри, швейцарската специалистка оплаква и днесъ въ Женева врѣмето, което е изгубила въ България; но което е най-печално— въ дѣвическитѣ гимназии се изхвърли Фребеловата метода дору като теоретически прѣдметъ. – Това е историята на едно прѣобразование, начената съ толкова жаръ и прѣдназначено да помогне за възпитанието, сѣмейно и национално, на нашия народъ!

Обаче за това фиаско не е отговоренъ законътъ. Отговорни сж кжсогледитѣ му тълкувачи и критикари. И затова азъ отново прѣгръщамъ идеята, която лежи въ основитѣ на законоположенията за дѣтскитѣ училища — само че опитътъ ме учи, да бжда поскроменъ. Азъ нѣма да настоявамъ, началното учение да почва задължително отъ дѣтскитѣ училища, но ще подкрѣпямъ съ всички сили откриването на забавачници, особено въ смѣсенитѣ общини. За да се подготви по-добъръ персоналъ, нѣма да се повърна къмъ старата практика: да се прѣподава Фребеловата метода на ученичкитѣ въ гимназиитѣ, а искамъ да се открие специаленъ курсъ за забавачки при Софийската дѣвическа гимназия, въ който курсъ ще могатъ да постжпватъ ученички съ V класно образование.

V.

Съ горното се привръшватъ всички мои по-важни кроежи за тая година по отношение на учебното дѣло. Но съ това не се изчерпватъ и задълженията, които ми се налагатъ отъ една по-широка концепция на ролата ми като министъръ въ една млада развиваща се държава. Имахъ случай да обясня тая рола обстойно въ своя докладъ до Княза, затова ще ми бжде позволено да бжда тукъ съвсѣмъ кратъкъ. Мисля, че министерството на народното просвѣщение трѣбва да схваща своитѣ задачи не само отъ тѣсното гледище на ржководитель на учебното дѣло, а и като поощритель и подкрѣпитель на всѣко културно начинание, особено като се вземе прѣдъ видъ крайно слабото развитие на частната инициатива у насъ. Отъ туй становище моето дълбоко убѣждение е, че държа-

Digitized by Google

вата трѣбва да се притече на помощь на всички частни лица или корпорации, които си поставятъ културни задачи, или прѣмо да създава и поддържа необходимитѣ за страната културни институти.

На първо мѣсто поставямъ и тукъ *националния театъръ.* Обидно би било естествено, да разправямъ тукъ за грамадното значение на единъ подобенъ институтъ за цѣлото наше морално и естетично развитие. Всички народни събрания до днесъ сж доказали отлично, че разбиратъ това значение, като сж отпущали безъ голѣми разисквания суми за субсидиираната отъ държавата столична трупа. Така и XIII Обикновенно Народно Събрание не отказа да подкрѣпи най-дѣятелно нашия бждещъ националенъ театъръ, като одобри и малкото увеличение, направено въ субсидията за идещата бюджетна година. Това увеличение се наложи отъ растещитѣ нужди на театра. А не трѣбва да се забравя, че стоимъ и прѣдъ реализуването на една отдавнашна наша обща мечта.

Взети сж именно всички мѣрки, при благоприятни условия да се положи още прѣзъ близкия мѣсецъ априлий основниятъ камъкъ на народния театъръ. Прѣди нѣколко седмици сегашниятъ интендантъ на театъра бѣ изпратенъ въ Загребъ и Виена, да услови единъ опитенъ артистически директоръ и режисьоръ за трупата, а главно да уговори нѣкои подробности по постройката на театралното здание. На мнозина е извѣстно, може би, че измежду прѣдставенитѣ планове се избра тоя на архитектитѣ Хелмеръ и Фелнеръ, сжщитѣ, които сж построили 42 театра досега въ разни градища въ Европа.

Обаче Министерството ми не може да се ограничи само съ подкрѣпа на привилегирования народенъ театъръ. Има *провинциални трупи,* които заслужватъ всѣко поощрение, толкова по-вече, че тѣ служатъ на свещеното дѣло съвършено безкористно или съ голѣми материални и морални жертви. Единъ отраденъ фактъ е, че освѣнъ трупата „Сълза и Смѣхъ“ има още нѣкои по-скромни професионални трупи, които се борятъ съ най-тежкитѣ несгоди и които, ако имъ се дадатъ нѣкои малки субсидии, могатъ отлично да се развиятъ и да ни дадатъ прѣкрасни актьорски таланти. Има въ всички по-голѣми градищ *театрални салони* съ *любителски трупи,* които сж тъй бѣдни, щото се лишаватъ отъ най-необходимитѣ принадлежности — декорации и костюми. Трѣбваше и тѣмъ да се помогне съ нѣкои малки скромни едноврѣменни субсидии. Ето защо съмъ вписалъ въ тазгодишния бюджетъ една сравнително скромна сума за подкрѣпа на провинциални любителски и професионални трупи.

Каквото важи за театъра и театралнитѣ салони, може да се каже и за многобройнитѣ *градски и селски читалища,* които ще бждатъ доволни, ако имъ се помогне, да обогатятъ своитѣ скромни библиотечки. Това е особено важно за градища, които не разполагатъ като София и Пловдивъ съ сравнително богати държавни книгохранилища.

За да се даде и на селското население възможность, да се ползува отъ благата на книжнината и науката, прѣдвидѣлъ съмъ

Digitized by Google

една малка сума за *помощи на пѫтуващи библиотеки,* каквито има въ много страни и принасятъ голѣма полза.

Но народътъ не се нуждае само отъ четиво, а трѣбва и устно, чрѣзъ живата рѣчь, да му се даватъ полезни знания. За тая цѣль трѣбва да се подкрѣпятъ особено *общообразователнитѣ курсове,* които се уреждатъ вече, благодарение особено на учителството и на лѣкаритѣ, въ много градища въ България. Това сѫ първитѣ стѫпки къмъ народнитѣ висши училища, които особено въ Дания сѫ дали отлични резултати. Въ тая посока не можехъ да не прѣдвидя и една специална сума за поддръжка на *общообразователни курсове* за самото учителство, което отъ тия курсове ще черпи по-високи знания, за да ги прѣдаде въ популарна форма на народа.

Прѣминавамъ къмъ параграфитѣ, прѣдвидени за *разни видове филантропически и научни дружества* и *заведения.* Повечето отъ тѣхъ сѫ били наистина прѣдвиждани и досега само че въ по-малъкъ размѣръ. Сиропиталищата сѫ се ползували справедливо и досега съ благоволението на държавата. Книжовното Дружество, на което XI Обикновено Народно Събрание прѣдаде и основания отъ министерството ми Сборникъ за народни умотворения — тоже. Обаче съ сиропиталищата и Книжовното Дружество не се изчерпватъ всички подобни институти въ страната. Прѣди всичко необходимо бѣше, *по-сериозно* да се помогне на единъ рѣдъкъ самоотверженъ дѣятель, който отъ години наредъ се бори съ най-грознитѣ несгоди на нашитѣ условия, единъ скроменъ нѣмски учитель, пионеръ на едно ново за насъ дѣло — възпитанието на глухо-нѣмитѣ. Тоя удивителенъ човѣкъ, който върши единъ апостолатъ, отъ години насамъ учи българскитѣ глухонѣми дѣца не само да пишатъ, но и гласно да четатъ и да говорятъ. Досега му сѫ давани нищожни помощи. Прѣдвидѣхъ ги въ по-голѣмъ размѣръ, съ условие въ училището да се приематъ 12 бѣдни глухо-нѣми дѣца отъ цѣла България, по едно отъ всѣки окрѫгъ. Убѣденъ, че институтътъ на Урбиха (тъй се казва скромниятъ човѣкъ), ще се развие единъ день въ държавно заведение за глухо-нѣми — поканихъ двама български учители, които да постѫпятъ при Урбиха и подъ негово рѫководство да усвоятъ трудната му метода.

Въ България на много мѣста изникватъ *трапезарии* за бѣдни ученици, които заслужватъ да се подкрѣпятъ тоже съ малки помощи.

Понеже бѣдностьта е една отъ най-главнитѣ спънки за правилното посѣщение на училището отъ страна на много ученици, трѣбва освѣнъ трапезариитѣ, да се подпомагатъ и всички благотворителни дружества, които биха имали за цѣль да даватъ на крайно бѣднитѣ ученици *дрешки* и особено *учебници* и *помагала.*

Не по-малко отъ филантропическитѣ начинания се нуждаятъ отъ закрилата на държавата и всички дружества, които прѣслѣдватъ нѣкакви *научни цѣли.* Науката е единъ артикулъ, който въ страни като нашата много не се търси. А за хармоничното развитие на всѣка млада държава иска се и наука, макаръ и да се отглежда

Digitized by Google

въ първо врѣме въ топлици. Ако Книжовното Дружество, което за жалость не проявява още оная жива научна дѣйность, която му се пада, се ползува съ голѣми субсидии, трѣбва да се помага съ нѣщичко и на толкова полезнитѣ научни дружества като природоизпитателно, математическото, економическото, педагогическото, археологическото и пр., които сѫществуватъ въ София или въ провинцията и често нѣматъ срѣдства да издадатъ поне по единъ годишникъ.

Има единъ клонъ отъ науката, който особено обаче трѣбва да се култивира у насъ, то е *отечествознанието*. Изслѣдването на нашата страна и нашия народъ въ всѣко отношение, което бѣше и е цѣльта на министерския Сборникъ, ни се налага толкова повече, колкото повече врѣмето разрушава живитѣ или мъртвитѣ паметници на миналото. Затова поискахъ и тукъ една скромна сума за изучване на страната. За тая цѣль се прѣдвиждатъ и *научни командировки*, резултатитѣ отъ които, заедно съ рапортитѣ на пратеницитѣ съ научна мисия въ странство или на конгреси, ще се печататъ за напрѣдъ въ специални *Извѣстия за научнитѣ командировки на министерството*.

На послѣдно мѣсто ще кажа нѣколко думи и за мѣроприятията, които прѣдвидѣхъ за насърдчение на *домашната литература и изкуство*. — Че и тукъ държавата трѣбва да се притече на помощь, това може да го отрича само оня, който нѣма понятие, при какви тежки условия се развиватъ литература и изкуство у насъ. Далечъ сѫ още отъ насъ врѣмената, когато единъ книжовникъ ще може да живѣе охолно като единъ Зола или Гонкуръ, които оставиха милиони наслѣдство. Дори единъ Вазовъ познава мизерията на литературния трудъ. Какво остава за по-скромни таланти, много отъ които прозябаватъ благодарение само на обстоятелството, че могатъ да се подслонятъ подъ тѣсната стрѣха на министерството на просвѣщението. Сѫщото може да се каже и за изкуството. — Нищо не струва на държавата и тукъ да простре своята материнска рѫка и да помогне на своитѣ синове, които работятъ съ перото или четката за нейна честь и слава.

* * *

Свръшвамъ съ една малка статистика.

Още прѣди 10 години (1893) бюджетътъ на министерството ми е билъ **9,922,511** лева. Числото на учещитѣ се въ основнитѣ училища — **212,789**, на учителитѣ и учителкитѣ — **4850.**

Днесъ тоя бюджетъ е **10,064,716** лева, *само съ 142,205 л. повече*. При всичко това броятъ на учещитѣ се е **300,000** (разлика около 87,000), а на учителитѣ и учителкитѣ — **6225** (разлика 1375).

Сравнението е толкова поучително, щото всѣка дума би умаловажила доказателната сила на краснорѣчивитѣ цифри.

София, януарий 1904. г.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

PAMPHLET BINDER
Manufactured by
GAYLORD BROS. Inc.
Syracuse, N.Y.
Stockton, Calif.

YC 56

U. C. BERKELEY LIBRARIES
C047825210

Digitized by Google

Digitized by Google